

**'יש לזכור את כל גיבורי האומה ללא הבדל מסגרת':
אברהם "יאיר" שטרן אל מול דוד רזיאל- נרטיב, מיתוס וזיכרון**

עבודת גמר בהיסטוריה

מגיש: אלעד קמינסקי

מנחה: ד"ר יצחק פס

ישיבה תיכונית אור תורה- נווה שמואל

טבת תשפ"ג (12.2022)

מגיש: אלעד קמינסקי

תמונות השער נלקחו מאתר ויקיפדיה

תוכן עניינים

מבוא	5
פרקי רקע	9
א. פרק רקע ראשון: נרטיב, מיתוס, זיכרון ו'פוליטיזציה' של הזיכרון- בירור המושגים והקשרם המתודולוגי	9
1. פתח דבר	9
2. נרטיב	9
3. מיתוס	10
4. זיכרון קולקטיבי	11
5. 'פוליטיזציה' של הזיכרון	12
ב. פרק רקע שני: אברהם שטרן ("יאיר") ודוד רזיאל- ביוגרפיה תמציתית	14
1. אברהם "יאיר" שטרן	14
2. דוד רזיאל	19

גוף העבודה

א. פרק ראשון: הנצחה וזיכרון במרחב הכתוב והוויזואלי	23
1. פתח דבר	23
2. הנצחה וזיכרון בעיתונות	24
"יאיר" שטרן	24
דוד רזיאל	28
3. הנצחה וזיכרון בכתביה 'פופוליסטית': ספרות יפה וכתביה חינוכית-תרבותית	33
3.1 ספרות יפה	33
3.2 ספרים בעלי אופי תרבותי-חינוכי	35
"יאיר" שטרן	35
דוד רזיאל	37
4. כתבי שטרן ורזיאל שהוצאו בחייהם ולאחר מותם	38
"יאיר" שטרן	38
דוד רזיאל	38
5. הנצחה וזיכרון במחקרים אקדמיים	39
"יאיר" שטרן	39
דוד רזיאל	39
6. הנצחה וזיכרון במרחב הוויזואלי	40
"יאיר שטרן"	40
דוד רזיאל	42
7. סיכום	42

ב. פרק שני : הנצחה וזיכרון במרחב הגיאוגרפי-תרבותי 45

1. פתח דבר 45
2. אחוזת הקבר 45
- קברו של "יאיר" שטרן 45
- קבריו של דוד רזיאל 46
3. אנדרטאות 49
- אנדרטת משמר איילון 49
- גלעד לוחמי המחתרות 50
4. לוחות זיכרון 50
5. יישובים ושמות רחובות 51
- "יאיר" שטרן 52
- דוד רזיאל 53
6. מוזיאונים 55
- מוזיאון לח"י בתל אביב 56
- מוזיאון האצ"ל- בית ז'בוטינסקי 56
7. הנצחה אנושית 57
8. סיכום 58

ג. פרק שלישי: הנצחה וזיכרון במרחב הטקסי 60

1. פתח דבר 60
2. אזכרות 60
- "יאיר" שטרן 60
- דוד רזיאל 63
3. טקסים ואירועים 65
- "יאיר" שטרן 65
- דוד רזיאל 66
4. סיכום 68

סיכום ומסקנות 70

רשימת מקורות 74

נספחים 79

מבוא

מאז ומתמיד שיעור היסטוריה היה אחד מהמקצועות האהובים עלי. מעבר לשיעורים עצמם, בהם למדנו היסטוריה של עם ישראל בתקופות השונות, נהניתי להרחיב את ידיעותיי והשכלתי הכללית על ידי קריאת ספרים מסוגים שונים: החל מסדרת הספרים של הסופרת **גלילה רון-פדר-עמית**¹ **"מנהרת הזמן"** אותה קראתי כילד צעיר, ודרכה התוודעתי לפרשיות היסטוריות שונות ומעניינות, דרך ספריה של **אורה מורג**, שכתבה ספרים לילדים ונוער על תקופת השואה ובמיוחד על ילדים בשואה, וכן סדרת ספריה של **רונית לוינשטיין-מלץ ז"ל**, **"מסע בעקבות שמי"**³. בנוסף, נהניתי להשתתף בחידוני ידע מוכוונים היסטוריה וביניהם: חידון יישובי בנושא **"ירושלים לתקופותיה"**, **"חידון הציונות"** של הסוכנות היהודית ו**"חידון מורשת השואה"** של החמ"ד. אין הכוונה כאן להפריז בידעיותי או להתרברב, אלא להבהיר עד כמה היסטוריה מעניינת אותי. גדלתי בבית שבו ידיעת ההיסטוריה וידיעת הארץ נוכחים בחיי היום-יום. אמי היא היסטוריונית ומרצה, וההיסטוריה של ארץ ישראל בעת החדשה היא לב עיסוקיה. מבין מה שקראתי ולמדתי על התקופות השונות, אין ספק כי השנים שקדמו להקמת מדינת ישראל ועצמאותנו, תמיד נדמו לי כשנים מרתקות מבחינה היסטורית, פוליטית וחברתית. בעיקר עניינה אותי שאלת היחסים בין הימין הרביזיוניסטי לשמאל הציוני-סוציאליסטי, שאלה שנשזרת עוד בעשורים שלפני הקמת המדינה, ובאה לידי ביטוי בעוצמה רבה ברצח חיים ארלוזורוב בשנת 1933, אך נמשכת גם אל תוך העשורים שלאחר הקמת המדינה, וניתן להבחין בקיומה הדומיננטי משך שנים רבות, ולמעשה עד סוף המאה הקודמת. כאשר ביקשתי לשלב בין אהבתי להיסטוריה בכלל, לבין הנושא הפוליטי-חברתי שעניין אותי בפרט, החלטתי לכתוב עבודת גמר שמתחקה אחר הקשר בין הבנייתם של נרטיבים ומיתוסים, או העדרם של אלה, מתוך התמקדות בדמויות עליהן שמעתי, למדתי וקראתי בהזדמנויות שונות. סיפורם של מפקד הלח"י **אברהם "יאיר" שטרן**, והמפקד הרביעי של האצ"ל, **דוד רזיאל**, היה מוכר לי. אולם, בעוד דמותו של שטרן הייתה נוכחת יותר בספרות אותה קראתי, על רזיאל שמעתי, אך לא ידעתי אודותיו כמעט דבר. החלטתי, בעזרתו והכוונתו של ד"ר איציק פס, היסטוריון שחקר את הלח"י ואת דמותו של "יאיר", והנחה אותי בעבודה זו, להתמקד בהשוואה בין שני אישים אלה. קווים ביוגרפיים רבים דומים, משיקים ואף מחברים ביניהם במהלך חייהם ולאחר מותם. על שניהם, במידה רבה, ניתן לומר כי לא נכללו בנרטיב הציוני המרכזי ובמיתוסים הראשונים שנוצרו בזיכרון הקולקטיבי של ראשית המדינה. ואולם, במהלך השנים, בעקבות שינויים חברתיים ופוליטיים, מעמדם באותו הזיכרון הקולקטיבי, השתנה. יחד עם זאת, בעוד דמותו של שטרן הצליחה להיכנס לפנתיאון הזיכרון הממלכתי-לאומי-ציוני, וטיפסה מן השוליים אל מרכז הנרטיב, דמותו של רזיאל לא עשתה את הדרך הזהה. הגדיר זאת באופן כל כך רטורי ומדויק מנחם בגין, שדבריו היוו את ההשראה לנתינת השם לעבודה זו: **"יש**

¹ גלילה רון-פדר-עמית, סופרת שכתבה מאות ספרים, מרביתם לילדים ונוער וחלקם למבוגרים. ילידת 1949, חיפה, עסקה בכתבה כבר מילדותה ונמשכה לסיפורי המחתרות. ב-1972 יצא ספרה הראשון "ילדי השכונה במחתרת", ומאז כתבה ספרים וסדרות רבות של ספרים.

² הסדרה **מנהרת הזמן** החלה לצאת בשנת 1997 ועד כה יצאו בסדרה זו כשמונים ספרים. הסדרה מתארת את עלילותיהם הבדיוניות של שני חברים משכונת רמות בירושלים, שמנהרה ליד ביתם מובילה אותם לפרשייה היסטורית. בכל ספר הם, ולעיתים גם מקורבים וחברים נוספים, מתוודעים לאירוע אחר: מלחמת העצמאות, חומה ומגדל, מבצע אנטבה ועוד. אין סדר כרונולוגי בין הספרים והעלילות מתמקדות בכל התקופות ההיסטוריות של העם היהודי בארץ-ישראל.

³ המידע אודות רון-פדר-עמית והסדרה **מנהרת הזמן** פורטו בשל העובדה שבפרק הראשון של העבודה ישנה התייחסות אליהם. ספריהן של מורג ולוינשטיין הוזכרו כדוגמא לספרים שאהבתי לקרוא, אך לא תהיה להן התייחסות בגוף העבודה ועל כן לא הובא מידע אודותן ואודות ספריהן.

לזכור את כל גיבורי האומה ללא הבדל מסגרת⁴. הציטוט נלקח מתוך דברים שאמר בגין ליוצאי האצ"ל שחשו כעס אל מול הנצחה נוכחת של אנשי הלח"י ומיעוט הנצחת וזיכרון גיבורי האצ"ל. העמדה הממלכתית של בגין הייתה כפולה במשמעותה: בראש ובראשונה יש לזכור את כולם, ללא הבדל באיזו מחתרת לחמו, אך, בד בבד יש לזכור את כולם, בין אם השתייכו או לא השתייכו למחנה הלאומי ההגמוני של מוסדות היישוב הציוני-סוציאליסטי, קרי מפ"אי. עבודה זו עוסקת בהשוואת הנרטיב, המיתוס והזיכרון של "יאיר" שטרן ודוד רזיאל. אלה לבשו ופשטו צורה החל ממותם ועד ימינו אנו. בקצרה ניתן לומר כי בעוד שטרן נחשב בימי חייו ובשנים שלאחר מותו לטרוריסט, היחס אל דמותו ופועלו זוכה להערצה גדולה כיום. רזיאל, שנהרג בעירק, בשליחות מטעם הצבא הבריטי, כמעט ונשכח מלב הקונצנוס הלאומי. שאלת המחקר המרכזית שתידון בעבודה הינה: **אילו שינויים חלו במהלך השנים באופן שבו מונצחים ונזכרים אברהם "יאיר" שטרן ודוד רזיאל במרחבי הזיכרון השונים, ומדוע בנרטיב ובזיכרון הקולקטיבי המיתוס והנצחה של שטרן משמעותית, נוכחת ו'חיה' יותר מזו של רזיאל, למרות הקווים המקבילים ביניהם.**

שאלה זו היא הבסיס עליו נבנתה העבודה. חלקה הראשון הקונקרטי יותר, נועד להאיר את הדרך אל המענה לחלקה השני. אמנם הסעיף המופיע בסיפא, מהדהד לאורך הדרך, אך ההתייחסות הקונקרטית ומתן ההשערות העונות עליו, יינתנו רק בסופה של העבודה, לאחר שניווכח בהבדלי ההנצחה והזיכרון של השניים. על מנת לענות על שני הסעיפים הגדרתי שלושה מרחבי הנצחה דרכם ניתן לבחון את פריזמת הזיכרון, וכל אחד מהמרחבים שיוצגו להלן, הוגדר כפרק בגוף העבודה. **המרחב הראשון הוא המרחב הכתוב והוויזואלי.** מרחב זה כולל כתבות בעיתונות; כתיבה 'פופוליסטית' הכוללת ספרות יפה וספרות חינוכית-תרבותית; כתיבה אקדמית ונכלל בה גם המרחב הוויזואלי הכולל הצגות, תוכניות טלוויזיה, הסכתים וכד'. המרחב השני הוא **המרחב הגיאוגרפי-תרבותי**, הכולל את אחוזת הקבר של השניים; אנדרטאות שהוקמו לזכרם; שמות יישובים ושמות רחובות ומוזיאונים. למרחב זה הוספתי גם את ההנצחה האנושית, מתן שמם לתינוקות שנולדו והוריהם ביקשו להנציח את זכרם על ידי כך. המרחב השלישי הוא **המרחב הטקסי**, הכולל אזכרות; טקסים ואירועים שהתקיימו להנצחתם. כל אחד מהמרחבים שהוזכרו משמעותי בפני עצמו כמצמיח זיכרון ונרטיב, אך בחינת ושירת כלל המרחבים הללו יחד, יוצרת סיפור שלם וכולל יותר, דרכו ניתן להאיר את האופנים בהם הונצחו השניים, את ההשוואה בין הנצחתם ולבסוף, גם את האפשרות לנתח מתוך התמונה הכוללת את שאלת הנוכחות וההיעדר, המיתוס ושאינו, וכן מה ומי הגורמים לזה וגם לזה. על מנת להבין טוב יותר את האופנים בהם נבנה נרטיב, מוצמח מיתוס וכן נסדק או משתנה הזיכרון הקולקטיבי, וכן את מרכיב הדמות, ישנם בתחילת העבודה שני פרקי רקע העונים על אלה. פרק הרקע הראשון הוא פרק מתודולוגי. מטרתו לברר ולהגדיר את המושגים **נרטיב, מיתוס, זיכרון קולקטיבי ופוליטיזציה של הזיכרון**. ללא אלה, לא ניתן להבין את אופני ההנצחה והשינויים במהלך השנים שחלו בהיבט זה, ולא ניתן לענות על שאלת המחקר כפי שהוצגה לעיל. פרק הרקע השני הוא **ביוגרפיה תמציתית** המציג בקצרה את אברהם "יאיר" שטרן ואת דוד רזיאל. על מנת לכתוב את העבודה חיפשתי פיזית ספרים בספרייה היישובית, בספריית הישיבה בה אני לומד ובבית הורי. לאיתור ספרים ומאמרים אקדמיים, חיפשתי במאגרי המידע ובספרייה של המכללה האקדמית

⁴ בגין מ', "קדושת יחוד הזיכרון", חרות (25.5.1962), בתוך: גראוויס קובלסקי א', "החיים אחרי המוות: המיתוס של 'יאיר' (אברהם שטרן) בחברה הישראלית", ישראל, 26 (אביב תש"ף), עמ' 108.

הרצוג. בכל אלה איתרתי ספרים ומאמרים העוסקים בדמויות של שטרן ורזיאל, בספרים המתמקדים בנושאי המיתוס והזיכרון וכן במחקרים על ההנצחה הנופית בארץ ישראל. לעזר באופן מיוחד בחקר נושא המיתוס והזיכרון של הימין והמחתרות, והשינויים שחלו באלה במהלך השנים, היו לי מחקריהם של ד"ר אופירה גראוויס קובלסקי, פרופ' אודי לבל ושל מנחה עבודה זו ד"ר יצחק פס.⁵ פרטים ביוגרפיים רבים מצאתי באתר במרשתת של "העמותה להנצחת מורשת הלח"י",⁶ שבה ספרייה דיגיטלית המלאה בספרים על שטרן, וגם "באתר האצ"ל",⁷ שם מצאתי מידע על שני הלוחמים. על רזיאל בפרט למדתי רבות מתוך ספרו של אריה נאור,⁸ אחיינו, שכתב ביוגרפיה מקיפה ומפורטת אודותיו. לטובת התחקות אחר המרחב הכתוב נעזרתי רבות ב"אוסף העיתונות וכתבי העת" של "הספרייה הלאומית".⁹ בפרק של המרחב הגיאוגרפי נעזרתי במחקריהם של מעוז עזריהו ושל דורון בר¹⁰, החוקרים את תרבות הזכרון בנוף, וכן במחקרים המתמקדים בחשיבות המוזיאון בזיכרון ובארגון הידע. השלמת כל אלה נעשתה באמצעות חיפוש תדיר במרשתת על עושרה הגדול על מנת למצוא תמונות של אנדרטאות, יישובים, מוזיאונים וכל דרך נוספת שבה באו לידי ביטוי הנצחתם במרחבים השונים שנסקרו בפרקי גוף העבודה. אמנם בעבודה אקדמית בדרך כלל לא נהוג להיעזר באתרים כאלה, ואולם, ככלי עזר להמחשת הצדדים השונים הבאים לידי ביטוי בפרקי העבודה השונים, הם השלימו לי את התמונה החסרה, תרתי משמע. לצד אלה יש להעיר, כי עבודה זו אינה חפה מקשיים מתודולוגיים, ביניהם: העובדה שמדובר בנושאים נפיצים ורגישים, שעל אף מרחק השנים, ישנם עדיין שמתקשים להשתחרר מהמתחים הפוליטיים והחברתיים שעוררו. היבט זה בא לידי ביטוי בכתבים המגוונים. בנוסף, היקף השנים שעבודה זו מתמקדת בהם הוא רב, וקשה היה להקיף את כל המידע שנכתב אודותם, במיוחד בהקשר העיתונאי, ובמיוחד בתוכן הפרק השלישי. משום כך, ייתכן שישנם אזכורים וכתבות שלא ידעתי עליהם ואינם מצויים בניתוחים המובאים בעבודה זו. לבסוף, יש לציין כי הפער הקיים בין עושר המידע אודות שטרן למקורות המצומצמים אודות רזיאל, הקשו על מתן תמונה כוללת ומקיפה של השוואה בין השניים. יחד עם זאת, יש להדגיש כי קושי זה הינו חלק מנושא המחקר ומהשאלות שנשאלו כמובילי המהות של עבודה זו, והוא אף חלק מהתשובות שיינתנו בהמשך כהשערות המחקר.

ברצוני להודות לד"ר יצחק (איציק) פס על הנחייתו המסורה. איציק דאג להכווין בכל שלב לכל אורך הדרך, החל מבחירת נושא העבודה, דרך ההמלצות על מחקרים ומאמרים רבים, הבדיקה המהירה ולצד זה היסודית, המדויקת והמדייקת, וכלה בזרקור שהאיר בהקשרים רבים שסייעו על גיבוש סיכום ומסקנות העבודה. אני חב לו רבות על עזרתו וסיועו הרב.

⁵ גראוויס קובלסקי, שם: לבל א', הדרך אל הפנתיאון, אצ"ל לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי, ירושלים, תשס"ז: פס י', מורשת לח"י, ישראל אלדד, נתן ילין-מור והמערכה על הזהות, ההיסטוריה והזכרון, חיפה, תשפ"א.

⁶ ראו: <https://lehi.org.il/he/%D7%91%D7%99%D7%AA-%D7%97%D7%93%D7%A9>

⁷ ראו: <https://etzel.org.il/hebrew.html>

⁸ פרופ' (אמריטוס) אריה נאור הוא בנה של אסתר רזיאל-נאור, אחותו של דוד רזיאל. הוא מתמחה במדע המדינה, עמד בראש החוג לפוליטיקה ותקשורת במכללת הדסה, היה חבר סגל באוניברסיטת בן-גוריון ושימש מזכיר בממשלה בשנות כהונתו של בגין כראש ממשלה. הוא יו"ר הוועדה האקדמית של מכון ז'בוטינסקי ואלמנה של פרופ' מרים נאור, שהייתה נשיאת בית המשפט העליון. ספרו על דוד רזיאל הוא המרכזי שנכתב אודות חייו ופועלו.

⁹ ראו: <https://www.nli.org.il/he/discover/newspapers>

¹⁰ עזריהו מ', "זיכרון בנוף: האנדרטאות הסמויות מן העין — שלושה מקרים", קתדרה, 150 (טבת תשע"ד), עמ' 211 – 238: הניל, על שם, היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל, ירושלים, תשע"ב: עזריהו מ', "ההיסטוריה של ההנצחה", עיונים בתקומת ישראל, 8 (1998), עמ' 620 – 623 ועוד: בר ד', אידיאולוגיה ונוף סמלי: קבורתם בשנית של אנשי שם יהודיים באדמת ארץ-ישראל 1904 – 1967, ירושלים, תשע"ה.

ברצוני להודות גם לאמי מורתי, **ד"ר תמי קמינסקי** שסייעה רבות באיתור המידע, בארגון החומרים שעמדו לרשותי, בסיוע בצד האקדמי של הכתיבה והתוכן ובעזרתה להבאתה של עבודה זו אל קו הגמר.

תודה גם לספרני ישיבת נווה-שמואל, **דודי ארנובסקי וצהלה סמט** על הליווי המסור והעזרה הטכנית בכל ההיבטים הבירוקרטיים של העבודה.

פרקי רקע

פרק רקע ראשון

נרטיב, מיתוס, זיכרון ו'פוליטיזציה' של הזיכרון-

בירור המושגים והקשרם המתודולוגי

1. פתח דבר:

מנהיגי מפלגת העבודה חייבים לבקש סליחה וכפרה מאלפי לוחמי אצ"ל ולח"י, ממאות משפחות ששיכלו את יקיריהן בשירות המחתרת, ומעם ישראל כולו על אשר במשך שלושים שנה שכתבו את ההיסטוריה וסילפו את האמת בדורנו. הם שללו מאצ"ל ולח"י את זכותם בהקמת מדינתנו וקראו להם בשם הבזוי 'טרוריסטים'. כך עשו לא רק בנאומים, במאמרים ובספרים אלא אפילו בספרי הלימוד לילדי ישראל. מאז הועברה מפלגת העבודה לאופוזיציה משתדלים חברי ואני לתקן את העוול הנורא שנעשה לזכרם של לוחמים וגיבורים, של עולי הגרדום, ולקורבנם למען שחרור האומה¹¹.

ציטוט זה נאמר על ידי ראש ממשלת ישראל דאז, מנחם בגין ב-19.4.1979, בטקס הענקת 'אות המרד' לאלף וחמש מאות לוחמי האצ"ל, ברחבת הכותל המערבי. במילותיו, ביקש בגין להתריס כנגד הנרטיב והזיכרון הציבורי שהעמיד במרכז את דמותם של לוחמי ההגנה והפלמ"ח כמיתוס, ודחק מהפנתיאון הציבורי את חלקם של לוחמי האצ"ל והלח"י מהמדינה שבדרך, ואף יצר סביבם זיכרון קולקטיבי שלילי. בפרק זה ברצוני לברר את המושגים המנחים את ההיסטוריוגרפיה ואת השינויים שחלו במושגים אלה בכלל, ובזיכרון הקולקטיבי בפרט. דיון זה חשוב על מנת להבין בהמשך עבודה זו, את האופנים שבהם סוכני הזיכרון הביאו לשינוי דמותם, הנצחתם ומורשתם של שטרן ורזיאל מאז מותם ועד לימינו. המושגים העומדים במרכז פרק זה הם: נרטיב, מיתוס, זיכרון ו'פוליטיזציה' של הזיכרון, כפי שמובא בכותרת הפרק. הקשר ביניהם הוא הדוק, שזור וקשור האחד בשני, ולעיתים אף פושט ולובש צורה בהתאם לשינויים שהתרחשו בהקשרים פוליטיים והיסטוריים.

2. נרטיב:

מקור המילה נרטיב הוא מלטינית, וממנה התגלגלה לשפה האנגלית (narrative) דרך הצרפתית. בעברית המינוח המקובל הוא **סיפור** ופירושה בהגדרה המילונית היא: "פרשנות של היבט מסוים של העולם, או של אירוע היסטורי המעוצבת דרך נקודת מבט תרבותית או אישית"¹². בשל השימוש הרב במילה במהלך העשורים האחרונים, היא אף הורחבה מבחינת שימושיה בספרות, בתרבות ובמחקר. לעניין עבודה זו, שעניינה היסטורית מעיקרה, ניתן לומר כי הנרטיב הוא סיפור המתואר מזווית ראייה סובייקטיבית, המפרשת את אירועי העבר, לעיתים על חשבון האמת ההיסטורית, מתוך הזדהות עם צד או גורם מסוים באירוע. במילים אחרות הנרטיב הוא תוכן של אירועים המסופר מחדש, בתוך מסגרת שיש בה ממד אידיאולוגי. גיבוש אותה העמדה "לסיפור-על" המועבר מדור לדור כסיפור טוטאלי וכולל, הופך אותו לנרטיב¹³. על כך ניתן גם להוסיף את

¹¹ בגין מ', מובא אצל: לבל, עמ' 373 – 374.

¹² מתוך ויקיפדיה, האנציקלופדיה החופשית,

<https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A1%D7%99%D7%A4%D7%A8>

¹³ מתוך גורביץ' ד' וערב ד', "נרטיב", בתוך: האנציקלופדיה של הרעיונות, <https://haraayonot.com/idea/narrative>

דעתו של חוקר החינוך ג'רום ברונר, שטען כי הנרטיב כולל גיבור, פעולה, מטרה, סצנת התרחשות ואמצעים מעשיים הנדרשים לצורך התרחשות. זאת ועוד, בעיני ברונר, הנרטיב מאפיין אופן חשיבה המארגן את הידע, באופן שאינו לוגי או רציונלי או מדעי, אלא מעניק לו משמעות. לפיכך הוא נוצר כדי שנוכל להשתמש בו לתיאור הסיפור באופן פנתיאוני, ובעיקר דינמי¹⁴. ראוי להדגיש בהקשר זה כי חשיבות מיוחדת ישנו למושג נרטיב לאומי. נראה כי כל לאום זקוק לנרטיבים, וככל שהלאומיות תפסה מקום מרכזי יותר בהקשרים פוליטיים ומדיניים, אף על חשבון היבטים דתיים, בעיקר בתקופות מודרניות, כך הנרטיבים צריכים היו להיות מגובשים ומשמעותיים יותר. על פי הגדרתם של החוקרים אוהנה וויסטרין, בהיבט הציוני, הנרטיב הלאומי הורכב מקיבץ סיפורים שונים של תפוצות יהודיות ממקומות שונים לנרטיב על של גלות ותקומה, שיבה למולדת ויצירת אדם חדש, תוך שילוב של סמלים, ריטואלים ומיתוסים מוכרים מהעבר¹⁵. ההיסטוריון מרדכי בר-און טען כי המהפכה הציונית עיצבה זיכרון ציבורי חדש המבוסס על הנרטיב הלאומי במקום על זה הדתי¹⁶. לעניינם המרכזי של הנרטיב של המחותרות בכלל, ודמותם של שטרן ורזיאל בפרט, העומדים בלב עבודה זו, ניתן לומר כי הן בשנות היישוב והן בשנים הראשונות למדינת ישראל, לא היה מקום לסיפור הרוויזיוניסטי כלל, אלא בהקשרים שליליים ובדחייתם מן הנרטיב. אמנם היו ניסיונות מצד היסטוריונים ויוצאי מחתרת לעצב נרטיב הכולל בתוכו את הנ"ל, אך אלה כמעט ולא צלחו, בוודאי שלא בהקשר הלאומי הרחב¹⁷. החוקרת אופירה גראוויס קובלסקי הראתה כי השינוי של הנרטיבים החל בשנות השישים, והתחזק עם 'המהפך', בשנת 1977, ומשם ניתן לראות את חדירתם לנרטיב הלאומי-ציוני¹⁸. היבטים אלה יתחזקו אף בהמשך, לקראת סוף המאה העשרים ובמאה העשרים ואחת, כפי שאראה להלן.

3. מיתוס:

מיתוס, סיפור עם, הוא למעשה סיפור מורשת אידיאלי שבאמצעותו מספרת חברה על עצמה - מאין באה ולאן פניה מועדות. אין מדובר בסיפור שאינו אמיתי, כי אם בסיפור מבוסס היסטורית, היכול להוות סמל ודוגמא, לייצג השקפת עולם וחזון, אף בעל ממד של קדושה¹⁹. בהקשר לסעיף הקודם, יש להוסיף כי הקשר בין הנרטיב למיתוס הוא הדוק והשניים קשורים האחד בשני ומקיימים האחד את השני. ללא נרטיב לא יוצר מיתוס, והמיתוס הוא למעשה נרטיב המבקש לעגן את ההווה בעבר. החוקרים אוהנה וויסטרין הראו כי המיתוס הנו יסוד מעצב קבוע של תרבות, חברה ואומה הנבנה, נסדק או מנופץ, בהתאם לצרכים פוליטיים, חברתיים ותרבותיים המשתנים ויוצרים פסיפס של זיכרונות וזיכרונות נגד. לדידם הזיכרון נוצר ונשמר על ידי הסיפור האנושי, והמיתוס נוצר בתוכו את הסיפור, כך שהשניים מפרים ומעצבים האחד את השני, ויחד יוצרים את הזיכרון הקולקטיבי-קיבוצי (להלן). לפיכך, המיתוס מעצב את התפיסה של ההווה, מעניק לו משמעות ולמעשה מעצב את התרבות²⁰. על כך יש להוסיף את דעתו של החוקר ניר מן, הסבור כי כדי ליצור מן הנרטיבים מיתוסים, צריכים להיות בסיפור גיבורים,

¹⁴ תובל-משיח ר' וספקטור-מרזל ג' (עורכות), מחקר נרטיבי: תאוריה, יצירה ופרשנות, ירושלים, תש"ע, עמ' 11 – 12: מן נ', "זיהרה לביטוב-גיבורת תרבות או מיתוס?", קתדרה, 118 (טבת, תשס"ו), עמ' 146 – 147.

¹⁵ אוהנה ד' וויסטרין ר', מיתוס וזיכרון-גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים, 1996, עמ' 20 – 21.

¹⁶ בר-און מ', "לזכור ולהזכיר: זיכרון קולקטיבי, קהילות זיכרון ומורשה", בתוך: מייזל מ' ושמיר א' (עורכים), דפוסים של הנצחה, תל-אביב, תש"ס, עמ' 30 – 31.

¹⁷ פס, מורשת לחי"י, עמ' 235.

¹⁸ גראוויס קובלסקי, עמ' 95 – 96.

¹⁹ מן, זיהרה, עמ' 145 – 146.

²⁰ אוהנה וויסטרין, עמ' 12, 19, 27.

דרמות וטרגדיות, שיכללו מושגים כגון אהבה, מוות, מאבק ועוד. על הללו להיות רלוונטיים מבחינת התפיסה החברתית-ערכית לאורך זמן²¹. בתוך כך יש להדגיש את מקומם של מיתוסי יסוד, כלומר מיתוסים המהווים את בניין העל האידיאולוגי של קולקטיב אנושי מסוים. כך למשל, ימי היישוב וראשית המדינה, היוו כר נוח לצמיחת מיתוסי יסוד שכן אתגרי הביטחון הלאומי, קליטת עלייה, העליות החלוציות והתיישבותם, הביאו לצידם הקשרים של היבטים לאומיים כגון: דם-אדמה, גבורה-הקרבה, מוות-זכרון ועוד²². החוקרת אופירה גראוויס קובלסקי טענה כי על מנת להחזיק במיתוס לאורך זמן מנגנוני השיווק והתחזוקה שלו חייבים לכלול שלושה מאפיינים: הסמלת המיתוס, כלומר הפיכתו לסמל; קידוש הסמל באמצעים טקסיים וכן תחזוקתו באמצעים חינוכיים, תרבותיים, גיאוגרפיים ועוד²³. תקפותו של המיתוס תלויה בגורמים שונים, ביניהם, כפי שהראה ההיסטוריון יצחק פס: הזמן החולף, סוכני הזכרון והפוליטיזציה של הזכרון. אלה משמעותיים גם ביצירת השינוי בזיכרון הקולקטיבי, באבחנה של דמויות מופת ובהבנייתם של מיתוסים חדשים וניפוצם של וותיקים²⁴. ניתן לומר כי החל מסוף שנות השבעים של המאה העשרים, מיתוסים בכלל ומיתוסי יסוד בפרט, נתונים לפרשנות מחודשת ושונה, עד כדי ניפוצם של מיתוסים מכוננים. אם עד אז לא אפשרו מאבקי הכוח בחברה הישראלית, להצמחת מיתוסים ונרטיבים רוויזיוניסטים, הרי שעם שינויי השלטון ומוקדי הכח החברתיים במדינת ישראל, בשלה הקרקע להכנסתם של אלה לזיכרון הציבורי, כפי שניתן יהיה לראות בהמשך עבודה זו.

4. זיכרון קולקטיבי:

זיכרון קולקטיבי או זיכרון קיבוצי הוא זיכרון המשותף לחברה בכללותה. זוהי למעשה הדרך של החברה לזכור ולהתייחס לאירועי העבר, בהשקפת עולם מסוימת, והוא גם הבסיס עליו יבנו מיתוסים (לעיל). החוקר מעוז עזריהו הדגיש כי מדובר בזיכרון שהפרט אינו זוכר באופן אישי, וגם לא מתבונן בו מתוך עניין כאינדיבידואל. להבנתו, כדי שכל זיכרון יהפוך לציבורי, עליו ליצור המשכיות ומסורת, והללו יוצרים זהות שהיא למעשה תרבות. המכנה המשותף של כולם היא תחושת הגורל המשותף²⁵. כדי שזיכרון יהפוך לציבורי עליו להיות מושא לסוכני זיכרון, כלומר למתווכים שיעצבוהו כאתוס. אלה מגיעים מתוך אותן המערכות היוצרות את המיתוס: מערכות ממלכתיות, פוליטיות, חינוכיות, אקדמיות, תקשורתיות ועוד. ניתן לומר כי הזיכרון הקולקטיבי נשען על מורשת היסטורית-מדעית המזינה את ההווה, והוא למעשה השלד עליו מולבש המיתוס²⁶. כמתואר בסעיפים הקודמים, תהליכים חברתיים שהחלו בסוף שנות השבעים, אתגרו את המונחים המקובלים של זיכרון קיבוצי אחיד. פרשנויות עבר חדשות הביאו לגיטימציה של הפרטת הקולקטיב וליצירת מספר רב של זיכרונות, ואף זיכרונות נגד, ששללו את הזיכרון הקולקטיבי המקובל. המגמה הזו שאף כונתה בשם "פוליטיקה של זהויות", לוותה בפולמוסים רבים שכללו את השיח הציבורי והמחקר האקדמי. תוצאתם הישירה הייתה ניפוצם של המיתוסים המכוננים, ואלה הגיעו בעיקר מתוך אסכולות היסטוריות וסוציולוגיות שונות. כנגדם

²¹ מן, זהרה, עמ' 147.

²² זקבד א', אגדה וזיכרון, מיתוס יחידה 101 בשיח הציבורי בישראל, ירושלים, תשפ"א, עמ' 16.

²³ גראוויס קובלסקי, עמ' 95.

²⁴ פס, מורשת לחי"י, עמ' 223.

²⁵ עזריהו מ', "מקומה של תרבות הזיכרון בעיצוב זהות קולקטיבית", אתר יזכור,

<https://www.izkor.gov.il/d5498988a39024711a948b65a05f2d81>

²⁶ להרחבה ראו: פס, מורשת לחי"י, עמ' 10; מן, זהרה, עמ' 146.

עמדו חוקרים מתוך אותן אסכולות שלא ההינו לקבל את השינוי. לא זאת אף זאת, גם ריבוי השסעים בחברה הישראלית, והמעבר מחברה חלוצית-קיבוצית, לחברה המקדשת את האינדיבידואל והפרטיקולרי הביאו ליצירת זיכרונות ציבוריים חדשים ואפשרו מקום לצמיחת נרטיבים ומיתוסים חדשים, תוך ניפוצם של מיתוסים מכווננים שהיו קיימים לפניהם²⁷. כך, לעניינה של עבודה זו, חל שינוי בזיכרון הקולקטיבי ביחס למחתרות האצ"ל והלח"י בכלל, ובדמותם של שטרן ורזיאל בפרט. הלגיטימציה בעיסוק הציבורי הן זה המחקרי והן זה החברתי, הביאו ליצירת זיכרון קולקטיבי המנוגד לזה הקודם, ואפשרו יצירת מספר זיכרונות מקבילים, שהכניסו את הנ"ל לשיח, לאתוס ולזהות.

5. 'פוליטיזציה' של הזיכרון:

פוליטיזציה היא תהליך המתרחש כאשר ההחלטות בנושא מסוים מתבצעות משיקולים פוליטיים ולא דווקא משיקולים מקצועיים. פוליטיזציה נפוצה בהחלטות בנושאים חברתיים, כלכליים, דתיים, מדעיים ומשפטיים העומדים על סדר היום המדיני. בשל כך, וגם בשל העובדה שהפוליטיקה נתפסת לעיתים כנושא מאוס בפני עצמו, פעמים רבות למונח פוליטיזציה משמעות שלילית²⁸. כך למשל, לצורך הדגמת נושאים הקשורים לעבודה זו, היסטוריונים יוצאים כנגד הפוליטיזציה של זיכרון השואה או של השכול ונאבקים נגד שימוש באלה לצרכים שאינם לקוחים מתחום זיכרון האירוע "נטו". כאשר בשיקולים של היסטוריוגרפיה ויצירת זיכרון קולקטיבי מעורבים שיקולים ממסדיים ושלטוניים, הרי שהן המיתוסים שנוצרים, מונעים מיעדים פוליטיים, והן האירועים, הקבוצות והאישים שאינם נכללים בנרטיב ובאתוס, נדחקים אל מחוץ לפנתיאון של שערי הזיכרון הממלכתיים, ושמים נשמת או נכנס כנרטיב שהזיכרון הנקשר בו הינו שלילי. לעניין עבודה זו ניתן לומר כי היחס השלילי של מוסדות ההנהגה הן בתקופת היישוב של ימי המדינה שבדרך, והן בעשורים הראשונים לאחר הקמת מדינת ישראל, השפיעו על מקומם של התנועה הרוויזיוניסטית והמחתרות בכלל, ושטרן ורזיאל בפרט בנרטיב ובזיכרון הקולקטיבי. וודאי שבתהליכי הפוליטיזציה של הזיכרון, לא היה להם מקום בפנתיאון הממלכתי, והם נזכרו והוצגו באור שלילי. מייצג הממסד, דוד בן-גוריון, כינה את אנשי הלח"י במונחים שכללו את השימוש במילים 'כנופיה', 'רמאים', 'שפלי מזימה' ועוד, ואת "יאיר" שטרן כינו במרחב הפוליטי הדומיננטי כ'פורש', 'טרוריסט' ופשיסט²⁹. עם השינויים הפוליטיים שהחלו להתרחש בשנות השישים, וגברו לאחר המהפך של 1977, ניתן לראות כי גם הזיכרון הקולקטיבי ואף המיתוסים הלאומיים עברו שינוי משמעותי. בכלל השינויים הללו ניתן למנות את היותם של תנועות ימין, המחתרות ומנהיגיהם, ובעיקר דמויות מנהיגיהם, חלק מהסיפר הלאומי המכוון, המוזכר באור חיובי ואף כמיתוס של בוני המדינה, בסיס ואבן דרך בהשגת עצמאותנו, סמל ומופת שיש להעלות את פעילותם על נס. כל אלה קשורים, שזורים וכרוכים הן בשינויים פוליטיים, הן בשינויים חברתיים, הן בשינויי תרבות שעברו על החברה הישראלית לגווניה, ולבסוף, גם למקומם של סוכני הזכרון בהכנסת הנרטיבים החדשים, בניפוצם של מיתוסים מכווננים קודמים וביצירתם של

²⁷ זקבד, עמ' 16 – 17.

²⁸ "פוליטיזציה",

<https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A4%D7%95%D7%9C%D7%99%D7%98%D7%99%D7%96%D7%A6%D7%99%D7%94>

חדשים, בהם נוכח מקומם גם של אלה שנעדרו מהסיפר הקודם, נדחקו לשוליו, או הוצגו כגורם שלילי בו²⁹.

כל המושגים שנסקרו בפרק הזה יהוו את סימני הדרך לבחינת השאלה העומדת בלב עבודה זו ונסקרת בפרקי גוף העבודה.

²⁹ להרחבה על השינויים הפוליטיים והשפעתם של תהליכים חברתיים ותרבותיים על שערי הזיכרון, הכניסה אל הפנתיאון ויצירת נרטיבים ומיתוסים חדשים ראו: לבל: פס: גראוויס קובלסקי: זקבך ועוד.

פרק רקע שני

ב. אברהם שטרן ("יאיר") ודוד רזיאל- ביוגרפיה תמציתית

1. אברהם שטרן ("יאיר")

אברהם שטרן נולד ב-י"ח בטבת תרס"ח (23.12.1907), בסובלאק, שבצפון מזרח פולין על גבול ליטא, באותם ימים חלק מרוסיה. הייתה זו עיר 'קוסמו פוליטית' שעולם החסידות פסח עליה, אך הציונות חדרה אליה³⁰. אברהם, שכונה בילדותו 'ממה' נולד ללאה לבית גרושקין ולמרדכי שטרן, מיילדת ורופא שיניים. סבו, רפאל גרושקין, היה ממשכילי ליטא, ושם המשפחה נגזר בשל תווי הפנים הדומים לאגס- 'גרושקה' בשפה הרוסית. אברהם, כאביו, היה גבוה, גמיש גוף, עם תווי פנים חדים ועיניים יפות (ראו בשער העבודה). כשהיה בן שלוש שנים נולד אחיו הצעיר דוד, שכונה 'דודקה'³¹.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה יצא אברהם יחד עם אימו ואחיו אל בית סבו בוילקומיר³², בעוד אביו נשבה כנתין ארץ אויב על ידי הגרמנים. במרץ 1916, כשהגיעה המלחמה גם אל וילקומיר, יצאו אל בית דודתו, אחות אמו, ברומודנוב, ששכנה על אם הדרך הראשית לסיביר. בתחילה למד אברהם בשיעורים פרטיים בבית דודיו, ובפברואר 1917, התקבל לכיתה הראשונה בגימנסיה הרוסית בסרנסק. בתום המלחמה אמו ואחיו שבו למחוז הולדתם, ואברהם נשאר אצל דודיו מאחר ועוד לא נפתחו מחדש בתי הספר בסובלאק. הוא נשאר שם שלוש שנים, מנותק מהוריו, סובל מרעב, מצוקה ונדודים בימי מלחמת האזרחים. בקיץ 1919, עברו דודיו לסטריליטומק בסיביר, שם חווה שטרן ימי סבל ועבודה פיזית קשה, ולאחר שדודו עבר עמו לפטרוגארד, המשיך אברהם את לימודיו בגימנסיה הממשלתית, אותם סיים בהצטיינות בהיותו בן ארבע-עשרה, ולאחר מכן, בתום פרידה בת שש שנים, שב לבית הוריו בסובלאק והתאחד עם משפחתו³³.

אברהם למד בגימנסיה העברית בעיר ורכש השכלה בספרות עברית, במקורות ובתולדות ישראל. הוא התבלט גם בכישרונותיו ה'הומניים'- בשירה ובתיאטרון והיה תלמיד מצטיין כבעבר. הוא למד את התנ"ך ואת הספרות הפולנית ושני אלה עיצבו את רוחו. בנוסף היה פעיל ב'שומר הצעיר' כראש השבט ה'כפירים'³⁴.

ב-1925, בעקבות הפסקת התמיכה הממשלתית בה, נסגרה הגימנסיה בסובלאק, והוריו של אברהם החליטו, נוכח האנטישמיות והגזירות של ממשלת פולין, לשלחו ללימודים בארץ-ישראל. בראשון לינואר 1926, עלה שטרן ארצה, יחד עם חברו פנחס רובינסון, לימים פרופ' לרפואת ילדים בירושלים, במטרה ללמוד בגימנסיה העברית בירושלים. השניים התגוררו בפנימייה בשכונת זכרון

³⁰ כך למשל המושבה הגלילית 'יסוד המעלה' הוקמה על ידי עולים שהגיעו ממנה לאחר שהושפעו מרוחות חובבי ציון בעיר. להרחבה ראו: בן תור נ', נושאי לפיד החירות, ישראל, תשס"ח, עמ' 9.

³¹ שם, עמ' 9 – 11: איביאנסקי ז', "אברהם שטרן-יאיר", בתוך: בן-תור נ' (עורך), לח"י-אנשים, כרך ראשון, תשס"ב, עמ' 11 – 12. אחיו של אברהם, דוד, היה לימים מנכ"ל של חברת הבנייה הישראלית, נשיא איגוד הקבלנים וחבר כנסת מטעם הליכוד. הוא היה אדם אמיד שלימים עמד בראש העמותה להנצחת מורשת הלח"י, ובימי חייו תמך וסייע רבות לאחיינו יאיר, במקום מגוריו, בתמיכה בלימודים ועוד.

³² וילקומיר הייתה עיר בליטא, על גדות נהר שבנטווי, כשבעים ושישה קילומטרים מצפון מערב לווילנא. מספר היהודים בה ערב המלחמה הגדולה היה כעשרת אלפים נפש. להרחבה ראו: 'וילקומיר (אוקמארגא), עיר מחוז', בתוך: ליפץ ד' (מרכז המערכת), גורן נ' ואחרים, יהדות ליטא, כרך ג, ספר ב: "ישובים", תל אביב תשכ"ז, עמ' 303–306.

³³ וינשל י', הדם אשר בסף, תל אביב, תשל"ח, עמ' 20: איביאנסקי, עמ' 12.

³⁴ השומר הצעיר הייתה תנועת נוער ציונית שהוקמה בגליציה בשנת 1913. התנועה התפשטה לכל רחבי פולין ולמדינות נוספות ועיקר פעילותה התבססה על ערכים של ציונות, שיתוף, חיי קבוצה, דיבור עברי ועלייה לארץ. חבריה הקימו את קיבוצי השומר הצעיר בארץ-ישראל ומפלגה בעלת שם זהה. להרחבה ראו: צור א' (עורך), ראשית התנועה העולמית "השומר הצעיר", מקורות לחקר תולדות "השומר הצעיר", גבעת חביבה, תשנ"ז.

משה, שיועדה עבור תלמידים שעלו לארץ ללא בני משפחתם ואברהם החל את לימודיו בכתה השביעית, ועד סיום לימודיו בכתה השמינית נחשב לאחד מהתלמידים המצטיינים והמקובלים בכתתו.³⁵ באוגוסט 1927, בהיותו בן עשרים, סיים שטרן בהצטיינות (למעט במתמטיקה) את חוק לימודיו, וקיבל את תעודת הבגרות. נטיית ליבו הייתה להיות שחקן ב'הבימה', אך למורת רוחו, קבעו הוריו כי עליו ללמוד משפטים. חרף תביעותיהם ותוך התלבטות ממושכת, הוא נרשם לבסוף לפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית שבהר הצופים והחל את חוק לימודיו האקדמיים בסתיו של שנת 1927. בשש השנים הבאות, באישור מיוחד של הנהלת האוניברסיטה, הוא סיים תואר מוסמך ולמד בחוגים: ספרות עברית חדשה- כחוג ראשי, השירה העברית בימי הביניים, השפה היוונית וספרותה והיסטוריה של יוון ורומא.³⁶

שטרן התבלט כאיש רוח, משורר וסופר. בתקופה זו, גם הכיר את מושא אהבתו, רוני בורנשטיין, לידת רוסיה שעלתה ארצה עם משפחתה לירושלים. בגיל שבע-עשרה נרשמה ללימודים גבוהים בפקולטה למדעי הרוח ושם נפגשו השניים. בספרו של יאיר שטרן, בנו של אברהם (להלן), תאר הבן בשם אמו את המפגש ביניהם: "הוא התבלט מיד גם בהשתתפות בשיעורים וגם בחיצוניות, שהיתה שונה מאד מזו של הסטודנטים של אותה תקופה. הוא היה אלגנטי, לא לבש מכנסי חאקי וחולצה פתוחה אלא חליפה... באחת ההפסקות בחצר על הר-הצופים הוא פנה אלי... מאותה הפגישה התחילו בעצם יחסי הידידות שלנו".³⁷ לאחר מסכת לא פשוטה שכללה אף פרידה וחזרה, נישאו השניים בינואר 1936, וביוני 1942 נולד בנם יאיר, שנקרא על שם אביו שנרצח מספר חודשים לפני כן (להלן). חברות נוספת שהתגבשה בתקופה זו הייתה עם דוד רזיאל עליו יורחב להלן.³⁸

בד בבד עם חיי הרוח ועם הזוגיות שנרקמה, היה "יאיר" מעורב מעט גם בפעילות פוליטית. הימים, ימי המנדט הבריטי בארץ-ישראל. במהלך לימודיו האקדמיים פרצו בארץ מאורעות תרפ"ט³⁹ ואחריהם הוציאו הבריטים את הספר הלבן השני שעורר תרעומת קשה בקרב התנועה הציונית ויהודי ארץ ישראל.⁴⁰ אלה החלו את עיצוב דעתו הפוליטית של שטרן, אך הוא עדיין הוא לא נקט עמדה ברורה, ואף סירב להצעת הקבוצה הלאומית 'אל-על'⁴¹ להצטרף לשורותיה. ביחד עם שמונה מחבריו הקים את קבוצת 'חולדה', אגודת סטודנטים לאומית שנקראה על שם חוות ההכשרה חולדה, אשר תושביה נלחמו בעוז ובגבורה נגד הערבים במאורעות תרפ"ט. האגודה

³⁵ בן-תור, נושאי, עמ' 18 – 20.

³⁶ שם, עמ' 20 – 21: פוקסמן ר' וטרופר ב' (עורכים), חיילים אלמונים: 70 שנה לרצח אברהם 'יאיר' שטרן, לקט מקורות, כפר עציון, 2012, עמ' 16.

³⁷ שטרן י', יאיר בן 'יאיר', ראשון לציון, תשפ"ג, עמ' 19. הדברים מובאים מתוך התוכנית "חיים שכאלה" ששודרה בשנת 1975. ראו: אטינגר עמוס, חיים שכאלה על אברהם 'יאיר' שטרן, 1975, <https://www.youtube.com/watch?v=3vqXwW-aEGk>.

³⁸ החברות בין השניים הולידה שיתופי פעולה בתחום הפוליטי ותרמה רבות לגיבוש עמדתו של שטרן כלפי השלטון הבריטי וכלפי ערביי ארץ-ישראל, לצד גיבוש עמדתו בהקשר של התחייה הלאומית-יהודית ועצמאות מדינית ליהודים בארץ ישראל. היא גם זו שהביאה את שטרן להתגייס לאצ"ל, להשתתף בקורס המפקדים השני של הארגון ולכתוב את המנון הארגון "חיילים אלמונים". להרחבה ראו: נאור א', דוד רזיאל, פרשת חייו של המפקד הראשי של האצ"ל, תל-אביב, תש"ן.

³⁹ מאורעות תרפ"ט פרצו באוגוסט 1929, לאחר תקופה לא קצרה של מתיחות סביב תפילות יהודים בכותל. הם החלו בירושלים העתיקה וממנה התפשטו גם לעיר החדשה וכן לחברון, צפת, חיפה ומושבות כגון מוצא והר-טוב. 133 יהודים נהרגו בזמן המאורעות, בהם 66 בחברון בלבד. להרחבה ראו: כהן ה', תרפ"ט שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, ירושלים, תשע"ג.

⁴⁰ הספר הלבן השני היה ספר חוקים שהוצא לאחר מאורעות תרפ"ט וכלל מסמך בו בריטניה הצהירה על ביטול הצהרת בלפור, איסור רכישת קרקעות בארץ על ידי יהודים והפסקת העלייה לארץ. להרחבה ראו: כץ ע', קיצור תולדות לח"י, תל אביב, תשס"ג.

⁴¹ אל על היתה אגודת סטודנטים לאומית המזוהה עם הרביזיוניזם, על פי השקפת עולמו של ז'בוטינסקי. להרחבה ראו: נאור, עמ' 53.

נכשלה, ולדעת החוקר נחמיה בן תור כשלון זה היה בין היתר בעקבות העובדה כי דעתו הפוליטית של שטרן עדיין לא הייתה מגובשת דיה⁴².

בשנים 1933 - 1934 יצא שטרן לפירנצה שבאיטליה, בכדי לכתוב עבודת דוקטורט בנושא 'הארוס בספרות היוונית העתיקה'. בתקופה זו וגם לפניו, כתב מספר שירים שלימים התפרסמו, ביניהם: מזמור לבני הנעורים, לפייטנים ועוד. אחד השירים, ככל הנראה הידוע ביותר שכתב שטרן, היה "חיילים אלמונים", לימים ההמנון המושר עד היום בכל טקס של יוצאי ארגון לח"י. כאמור, השיר נכתב עוד לפני יציאתו של שטרן לאיטליה. הוא חובר בשנת 1932 ושטרן הגיע עמו לחברתו רוני בירושלים, זמזם מנגינה שאלתר, ורוני, שהייתה מוזיקאית, מיהרה לכתוב את התווים על פי הלחן ששמעה, וכך הושר בפעם הראשונה השיר "חיילים אלמונים" בטקס סיום קורס המפקדים השני של האצ"ל⁴³. במאי 1934, פנה אל שטרן מפקד ארגון הגנה ב' (לימים האצ"ל), אברהם תהומי ("גדעון")⁴⁴, ועל פי בקשתו שטרן התמנה לאחראי רכישת נשק מפולין עבור הארגון. הוא יצר קשרים עם שלטונות פולין, וכיוון שהכיר את השפה והתרבות היטב, ואישיותו הייתה כריזמטית, הוא הצליח לסגור עסקאות של רכישת נשק, להקים מערכת הסברה באמצעות עיתונים בפולנית וביידיש ולהקים מערכת אימונים צבאיים ברשות שלטונות פולין, שנועדה להכשיר צעירים יהודים ללוחמה⁴⁵. בשל עיסוקו הרחב בהקשר זה, החליט שטרן לעזוב את כתיבת עבודת הדוקטורט ולהתמסר לענייני הארגון. תחילה לא סיפר לאיש על החלטתו, אך בביקור קצר מועד בארץ, שיתף בכך את רוני. בתקופה זו אף זנח את שמו אברהם, ואימץ לו את השם המחתרתי "יאיר", כשמו של אלעזר בן-יאיר, לוחם הקנאים מהמרד הגדול במצדה. בסמוך לאירועים אלה כתב יחד עם חברו דוד רזיאל, חוברת הדרכה צבאית לשימוש בנשק, בשם "האקדח"⁴⁶. על חוברת זו התנוסס שם המחבר "ד.ראש", שהיה למעשה ראשי תיבות של דוד רזיאל ואברהם שטרן⁴⁷.

עם פרוץ המרד הערבי הגדול, בשנת 1936, ולאחר מסקנות ועדת פיל, חל פילוג בארגון הגנה ב' - האצ"ל - תהומי ועמו כאלף וחמש מאות חברים חזרו באפריל 1937 לשורות ההגנה, ושטרן ורזיאל, ועמם כאלף וחמש מאות חברי הארגון הנוספים, נשארו באצ"ל. אברהם שטרן, דוד רזיאל ומשה רוזנברג הפכו לחלק מרכזי במפקדת הארגון⁴⁸.

בין 1938 - 1939 יצא שטרן שוב לפולין מטעם האצ"ל כדי לאמן צעירים יהודים בלוחמה, ולאחר הכשרה להעלותם ארצה בכדי שייקחו חלק במאבק שבשלב זה הופנה כנגד ערביי ארץ-ישראל. בוורשה יצר שטרן קשרים עם לילי והנריק שטרסמן, משפחה יהודית אמידה, משכילה, מתבוללת ומקורבת לשלטון הפולני ולבכירים במערכת הצבאית. שטרן, בכריזמה המיוחדת שלו, הצליח לרתום אותם לרעיון הציוני בכלל ולמאבק של האצ"ל בפרט, לרבות הצורך להעלאת יהודים לארץ ישראל, לרכישת נשק עבור לוחמי המחתרת ואף לקיום קורסים צבאיים להכשרת לוחמים

⁴² בן תור, נושאי, עמ' 27 - 28.

⁴³ שטרן, יאיר, עמ' 24.

⁴⁴ אברהם תהומי, יליד אודסה, עלה ארצה בצעירותו, היה ממפקדי ארגון ההגנה בירושלים ובעקבות התנגדותו לאופן ניהול אירועי תרפיט בעיר, פרש מההגנה והקים את ארגון הגנה ב' (לימים, האצ"ל). בשנת 1937 חזר לשורות ההגנה ולאחר שורה של מפלות כלכליות ומעבריים בין הארץ לחו"ל, עקר להונג-קונג ושם חי עד לפטירתו.

⁴⁵ שטרן, יאיר, עמ' 24 - 25.

⁴⁶ בן תור, נושאי, עמ' 36 - 41.

⁴⁷ נאור אריה, סיפורו של דוד רזיאל מפקד האצ"ל, ראו: <https://www.youtube.com/watch?v=KS5Zm96npL8>.

⁴⁸ בן תור, עמ' 45 - 46. יש לציין שיייתכן שהמספרים המובאים במקור זה גבוהים יותר ממה שהיה בפועל. לא הצלחתי לאמת את הנתונים מול מקורות אחרים.

בתחומי פולין בהדרכת קציני צבא פולנים. בתקופה זו פרחה המחתרת מבחינת הציוד והידע הצבאיים שנוספו לה, אך בד בבד החל קרע עם הרוויזיוניסטים, על רקע פעילותו של שטרן, שנתפסה בעיניהם כעצמאית ולא ממוסדת דיה⁴⁹. במאי 1939, עם פרסום הספר הלבן השלישי מאבק המחתרת הופנה גם כנגד הבריטים. לאחר מעצרו של דוד רזיאל במאי 1939 (להלן), חזר שטרן ארצה משליחותו בפולין ומונה לסגן מפקד הארגון. בתקופה זו המשיך את קו ההתקפה בו נקט האצ"ל לפני כן. בין הפעולות שבוצעו ניתן למנות את: פיצוץ קולנוע "רקס" במרכז ירושלים; פיצוץ בדואר הראשי בירושלים; פיצוץ בתחנת הרדיו בירושלים; הותקף כפר ערבי ועוד. אנשי הממשל הבריטי הידקו את הטבעת סביב אנשי המחתרת ורבים נעצרו ועונו. ב-31.8.1939 תיכנן שטרן לחזור לפולין ולהמשיך בפעולות הרכש והאימון, אולם הוא נעצר עם חברי המפקדה בדירה התל-אביבית שבה נועדו יחד והם נלקחו למעצר בירושלים. למחרת פרצה מלחמת העולם השנייה. כמה ימים לאחר מכן פרסם רזיאל, שהיה עדיין במעצר, מעין כתב התחייבות רשמי שעיקרו הפסקת כל פעילות כנגד בריטניה, ושיתוף פעולה עמה כנגד הנאצים. יש להדגיש כי רזיאל כתב את הדברים על דעת עצמו, ללא ידיעת חברי המפקדה, ועורר בכך רוגז רב, שהאיר באופן בולט את הפער האידיאולוגי בין רזיאל ותורת ז'בוטינסקי, לשטרן וחברים אחרים שהתנגדו לרוח זו⁵⁰. ממש בערב פרוץ המלחמה. הפילוג למעשה נוצר במחנה המעצר באוקטובר 1939 שוחרר רזיאל לאחר הסכם שנחתם עם הבולשת הבריטית לאור התחייבותו לשיתוף פעולה עמם. כאמור, חברי המפקדה לא ראו את ההסכם בעין יפה, רזיאל התפטר ושטרן התמנה למפקד, אולם זמן קצר לאחר מכן מצביא האצ"ל זאב ז'בוטינסקי, החזיר את רזיאל לפיקוד. אירועים אלה היוו את רוחות הפילוג הראשונות. לאחר מותו של ז'בוטינסקי באוגוסט 1940 העמיק הקרע בין שטרן לרזיאל, והפילוג הפך לעובדה מוגמרת. רזיאל ואנשיו שמרו על שם הארגון, ואילו "יאיר" ואנשיו שכונו פורשים השתמשו תחילה בשם "**האצ"ל בישראל**", ורק לאחר מותו התקבע השם שהציע- "**לוחמי חירות ישראל**", כשמו הרשמי של הארגון⁵¹.

בין אוגוסט 1939 לשלהי 1940, ניסה שטרן לייצר ברית של שיתוף פעולה כנגד הבריטים, תחילה עם ממשלת איטליה, ולאחר מכן עם גרמניה הנאצית. שטרן יזם כתיבת מסמך בשם 'הסכם ירושלים' לפיו על איטליה לסייע בהעלאת יהודים ממדינות הציר לארץ-ישראל, ובהקמת צבא עברי עצמאי, תמורת הזדהות העם העברי עם אידיאולוגיית מוסוליני, קביעתה של חיפה כבסיס איטלקי וחסות הוותיקן על ירושלים העתיקה, למעט אתרים קדושים ליהודים. בדצמבר 1940 נואש שטרן מהתקווה למימוש ההסכם, מאחר ואיטליה ספגה מפלות קשות בחזית היוונית ובמדבר הערבי⁵².

בנובמבר 1940 הופיע מעל דפי עיתון הלח"י "**במחתרת**", מסמך בן שמונה עשר סעיפים שהיוו את תורת הלח"י, או את 'עשרת הדברות' שלו. הללו כונו "**עיקרי התחייה**"⁵³ ומטרתם הייתה להורות

⁴⁹ בן-תור, נושאי, עמ' 52 – 53, 58 – 59.

⁵⁰ שם, עמ' 61 – 67.

⁵¹ הלר י', לח"י 1940 – 1949 (כרך ראשון), ירושלים, 1986, עמ' 99 – 110.

⁵² שם, עמ' 113 – 114.

⁵³ ניתן לומר ש'עיקרי התחייה' – הם למעשה תורתו של לוחם הלח"י, שלאורם יש לפעול ולפי חזונו יש להתנהל. מטרתם הייתה להוביל את לוחמי המחתרת ואת היישוב היהודי בארץ ובעולם להצטרף למאבק כנגד הבריטים. גאולת העם והארץ נוכחים מאד בעיקרים, כמו גם עיקרון החירות, הגאולה, הכיבוש, השפה העברית, עליית יהודים ומעל לכל, כינונה של מדינה לאומית עצמאית ללא כובש זר. לאחר פרסום "העיקרים" נוצרו דיונים רבים על תוכנו של המסמך. חלק מחברי הלח"י סברו כי ישנו עיסוק רחב מדי בנושאים דתיים, שאינם מייצגים חלק רחב מחברי הארגון. ניתן לומר כי הלכה למעשה, ההסכמה והפעילות הייתה מסביב לשלושה סעיפים עיקריים: גירוש השלטון הזר; הקמת מדינה עברית ומציאת בעל ברית שיסייע בכך.

את דרכם של חברי המחתרת ואת קביעת ארץ ישראל כמולדת העם ועל כן מלחמת חורמה בשלטון הבריטי עד שחרור מוחלט ממנו⁵⁴. כה חזקה הייתה שנאתו של שטרן לבריטים ואמונתו בצורך למיגורם מארץ-ישראל, עד כי זמן קצר לאחר פרסום העיקרים, יצר ניסיון לברית עם גרמניה לפיו ישתתפו במלחמה עמה, תמורת העלאת יהודי אירופה ועצמאות מדינית-עברית, תחת פיקוח הרייך השלישי. כאשר נודע הדבר ביישוב העברי, הוקע שטרן בפומבי והואשם ביצירת גיס חמישי⁵⁵. במהלך שנה זו ניהלו הבריטים מלחמת חורמה משלהם כנגד המחתרת ורבים נעצרו. חברי הארגון ובכללם "יאיר" נאלצו לרדת למחתרת, לנדוד בין דירות מסתור ולהטמין את מסמכי הארגון במקומות שונים. יש להדגיש כי גם בקרב היישוב היהודי נידו את חברי הלח"י ואת פעולות המחתרת. רבים התייחסו אליהם כאל טרוריסטים והדביקו להם את הכינוי גנגסטרים= THE STERN GANGSTERS. עיקר כינוי זה הופנה כלפיהם בשל פעולות שוד, החרמות בפיהם, של בנקים, מוסדות ובתי עסק שונים, אותם נאלצו חברי הלח"י לעשות, בשל הצורך בתזרים מזומנים עבור פעילות שוטפת. על אף שפעולות אלה לא היו נוחות לחברי המחתרת ולשטרן בראשם, הן מהצד האידיאולוגי של המעשה, והן מבחינת המעשה עצמו, הם ראו בהם הכרח וביקשו שלא יגונה⁵⁶. לדעת חברים שונים שטרן הרגיש את טבעת החנק סוגרת עליו וכי קיצו קרוב. חברי המחתרת הגו תוכנית פעולה אך זו לא יצאה אל הפועל, ויש לציין כי גם גיסו, אחי אשתו שהיה חבר הגנה בכיר ולימים קצין בצה"ל, נחמיה ברוש, הציע לו מקלט תמורת הפסקת פעילות, אך הוא סרב. מתחילת ינואר 1942 הסתתר "יאיר" בדירת גג של חברי המחתרת טובה ומשה סבוראי, ברחוב מזרחי ב' 8 בתל-אביב. הוא לא יצא החוצה כמעט בכלל והרבה לדבר עם טובה על אהבתו הגדולה לרוני, אשתו ההרה. ב-כ"ה בשבט, 12 בפברואר 1942, בשעה 10:30 בבוקר, הגיע הקצין הבריטי תומאס גיימס וילקין ועמו שני שוטרים לדירתם של הזוג סבוראי. לאחר חיפוש שערכו בדירה, נתפס "יאיר" במקום מסתורו בארון, הוצא ממנו והושב על הספה עליה ישן בדרך כלל. אחרי מספר דקות הגיעו לדירה אנגלים נוספים וכבלו את ידיו. את טובה סבוראי הוציאו מהבית אל הרחוב למטה. זמן קצר לאחר מכן, דחף הבלש ג'פרי מורטון את שטרן לעבר החלון וירה שלוש יריות בגבו שהביאו למותו במקום. רוני קיבלה את הידיעה בבית הוריה ברמת-גן, ודוד, אחיו, יחד עם נפתלי, אחיה, זיהו את הגופה. הלוויתו התקיימה עוד באותו היום, בבית הקברות בנחלת יצחק בשעה 15:00, בנוכחות שלושה משתתפים בלבד: אחיו דוד, רעיית האח, הינדה ואמו של שטרן, הדסה-לאה. לרעייתו של שטרן, רוני, לא הרשה דוד להשתתף בלוויה, מחשש שיבלע לעובר שבבטנה, או לה. מסביב עמדו בלשים בריטים רבים שנכחו במקום מפחד שהקבורה תהפוך למפגן פעולה נגד אנשי המנדט מצד חבריו למחתרת. בנו יאיר נולד חודשים ספורים לאחר הירצחו של אביו⁵⁷.

⁵⁴ בן תור נ, 'ספר תולדות לוחמי חירות ישראל, כרך א, ירושלים, תש"ע, עמ' 166 - 168: הני"ל, לקסיקון הלח"י, תל-אביב, תשס"ז, עמ' 271 - 273.

⁵⁵ ה"ל, עמ' 125 - 126.

⁵⁶ כך למשל שדדו חברי הלח"י את בנק אפ"ק בספטמבר 1940, ואת בנק "אל-ערב" ביולי 1941. היו מקרי שוד שבהם אף נהרגו עובדי אורח. להרחבה על פעולות אלה ראו: מרקס מ', כורח בל יגונה, ישראל, תשע"ד, עמ' 70 - 81.

⁵⁷ ילין-מור נ', לוחמי חירות ישראל: אנשים, רעיונות, עלילות, תל אביב, תשל"ד, עמ' 5 - 25: שטרן, יאיר, עמ' 41 - 45.

2. דוד רזיאל

דוד רוזנסון (רזיאל), נולד ב-י"ח בכסלו תרע"א (19.11.1910) בעיירה סמרגון שבבילנא. הוא נקרא דוד על שם סבו הגדול. אביו, מרדכי אברהם רוזנסון שימש כרב העיירה ומחנך ואמו בלומה לבית ר' יהודה לייב גורדין הייתה עזר כנגדו. כשהיה דוד בן שלוש שנים וחצי עלה ארצה יחד עם משפחתו, והם השתכנו בתל אביב. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשל מדיניותה הקשה של האימפריה העות'מאנית כלפי נתינים זרים, במיוחד של ארצות שהיו אויבי האימפריה במלחמה, גורשה משפחת רזיאל שהחזיקה בנתינות רוסית מן הארץ. הגירוש התרחש בחנוכה תרע"ה יחד עם אלפי מגורשים נוספים, ובכללם כשבע מאות וחמישים יהודים שעלו מהעיירה סמרגון. הם הגיעו לאלכסנדריה וממנה גורשו לרוסיה. בשמונה השנים הבאות נדדה המשפחה דרך עיירות שונות באוקראינה וסבלה משפל כלכלי שנגרם בעקבות המלחמה והמהפכה הבולשביקית. את מירב השנים העבירו בעיירה סרטוב, על גדת נהר הוולגה, שניכרה ביהדותה. בשנת 1923 חזרה משפחת רזיאל לארץ ישראל והשתכנה בשנית בעיר תל אביב⁵⁸.

בעת לימודיו בבית הספר 'תחכמוני' בתל אביב, התבלט דוד בלימודי היהדות, ניגן במנדולינה ויצא לטיולים רבים. בשנת 1928 סיים את בחינות הבגרות ועל פי החלטתו יצא ללמוד בישיבה, כדרכי אביו וסביו. בתחילה שקל ללמוד בישיבת סלבודקה שבחברון, אך משנוכח לדעת שהלימודים אינם מתקיימים בעברית, שם החליט ללמוד בישיבת 'מרכז הרב' בירושלים. בישיבה התחבר עם הלל קוק, יליד רוסיה שעלה ארצה בהיותו בן עשר, היה בנו של הרב דב בער שכיחן כרבה של עפולה ואחיינו של הרב אברהם יצחק הכהן, רבה הראשי האשכנזי של ארץ ישראל. הלל, שהיה חבר ארגון ההגנה, ודוד, דנו רבות בענייני ארץ ישראל⁵⁹.

מאורעות תרפ"ט ותוצאותיהם בכלל, ותגובת הבריטים לפרעות בפרט, לצד שיחותיו של דוד עם הלל קוק, הובילו את רזיאל להצטרף לשורות 'ההגנה'. פעולתו הראשונה הייתה לדאוג להלווייתם של חללי חברון שנקברו בהר הזיתים⁶⁰.

לאחר שנתיים בישיבה החליט רזיאל לצאת ללימודים גבוהים. הוא נרשם לאוניברסיטה העברית ובשנה הראשונה למד בחוגים תלמוד, פילוסופיה וגיאוגרפיה, ובשנה השנייה החליף את זה האחרון בחוג למתמטיקה. בעת לימודיו הצטרף ל'קבוצת אל-עלי' (לעיל). בעקבות התפרעות הקבוצה בהרצאת הפתיחה של נורמן בנטוויש, שכללה פצצות סירחון ואלימות משטרית, הורחק רזיאל לשנת לימודים תמימה מהאוניברסיטה, אך לאחר ערעור של חברי אגודות 'אל-עלי' ו'חולדה' חזרו דוד ושאר המושעים ללימודיהם⁶¹.

במהלך לימודיו באוניברסיטה ובפעילותו בקבוצת אל-על פגש רזיאל את שטרן, וכפי שהוזכר לעיל, השניים התיידדו במהירות ורזיאל אף שכנע את שטרן להתגייס לאצ"ל, אליו כבר עבר בעצמו לפני כן, יחד עם חברו הלל קוק. כאמור, השניים כתבו יחדיו את חוברת ההדרכה

⁵⁸ נאור, עמ' 23 – 35.

⁵⁹ שם, עמ' 41 – 42; בן שאול מ' (עורך), מעלות לוחמים, תל אביב, תשכ"ז, עמ' 60.

⁶⁰ בן שאול, עמ' 61 – 62.

⁶¹ נאור, עמ' 53 – 56.

"האקדח", שמנתה כמאתיים וארבעים עמודים שעסקו בעיקרם בהיבטים צבאיים של שימוש בכלי נשק שיובאו לארץ על ידי הארגון.⁶²

בשנים 1936 – 1939 פרצו בארץ מאורעות המרד הערבי הגדול. בארגון הגנה ב, שכאמור היו חברים בו שטרן, רזיאל, קוק, תהומי ועוד, התגלע ויכוח שבעיקרו נסב על עקרון ההבלגה או ההתקפה. בעוד ז'בוטינסקי ותהומי דגלו בעמדת ההבלגה, רזיאל ושטרן דגלו בשיטת ההתקפה. הוויכוח הביא לחזרתם של תהומי ואנשיו לשורות ההגנה, כפי שכבר נכתב לעיל, ואילו רזיאל, כשטרן, נותרו באצ"ל. בתחילה פיקד על הארגון רוברט ביטקר ולאחר זמן קצר הוא הוחלף במשה רוזנברג. נקיטת קו ההתקפה כללה פעולות בתגובה על רצח יהודים מצד האצ"ל, שדירת בנקים ואף פגיעה בנפש. בנוסף, פעלו אנשי הארגון גם במישור של תעמולה שכללה הרצאות הסבר וכדי בכדי לעשות נפשות לארגון. באחת מהרצאותיו בבית הספר שפיצר שבירושלים, פגש רזיאל את שושנה שפיצר, בתה של מנהלת המוסד, עימה התיידד במהירות, על אף הפרש הגילאים הגדול ביניהם – שבע שנים. לאחר מספר שנות חברות נישאו השניים (להלן).⁶³

ביום ראשון, ה-14.11.1937 תקף האצ"ל מספר יעדים על ידי ירי ורימונים ברחובות ירושלים וחيفا. הייתה זו תגובה לרצח חמישה מחברי גרעין התיישבותי שחנה בקריית ענבים ועבד בייצור ובסלילת כבישים במערב ירושלים. החמישה היו חברים בארגון "ההגנה", אך אלה לא עשו דבר מלבד לספוד לנופלים. אנשי האצ"ל מחו על כך על ידי הטלת פצצה ברחוב יפו, ואת האירוע הזה המשיכו על ידי תקיפת היעדים באותו יום ראשון, שנודע במורשת האצ"ל כ"יום שבירת ההבלגה", ואילו אצל ראשי היישוב ובלשונו של יצחק בן-צבי, נזכר דווקא כ: "יום ראשון השחור". רזיאל היה בין מובילי הטקטיקה הצבאית של תכנוני פעולות היום, שכללו בחירת יעדי הירי; תכנון של זמן פעולה סמוך, אך עוקב של הפעולות; שיתוף לוחמים רבים באופן יחסי בכל פעולה; חלוקת משימות אישית לכל לוחם ועוד. רזיאל עצמו השתתף בפועל בהתקפה על אוטובוס ערבי שהגיע מיפו וכתוצאה מהירי שלושה מנוסעיו נהרגו. לעדות מי שהיה עמו באירוע, רזיאל אמר: "מה הם חושבים לעצמם, מגיע להם, שירגישו גם הם את הטעם".⁶⁴ מתוך כך ניתן להבחין בתפיסתו הצבאית של רזיאל, שביקשה לעקור את הפאסיביות שאפיינה את מוסדות היישוב ואת התנהלות ארגון "ההגנה". הוא אף האמין כי אילו היו ממשיכים בקו זה, היו מצליחים לעצור את הטרור הערבי ולהשפיע על הפוליטיקה הארצישראלית.⁶⁵ לאחר אירועים אלה מונה רזיאל לסגנו של מפקד הארגון, משה רוזנברג, ובשל כך עבר להתגורר בתל-אביב, תוך גיחות לא מעטות שעשה לירושלים כדי להיפגש עם שושנה שפיצר, ובתקופה זו החליטו למסד את אהבתם ונישאו בערב פסח, י"ג בניסן תרצ"ח. הם החליטו לגור בתל אביב, ברחוב אנגל, שכן בשל מצוד אנשי המשטר הבריטי על פעילי המחתרת, חשבו ששם יהיה פשוט יותר להימלט מן הרודפים. זמן קצר לאחר מכן הותקפו באזור הצפון בשני אירועים שונים מכוניות ובהן נוסעים יהודים שנהרגו, ביניהם חבר אצ"ל. נקמת חבריו לא אחרה לבוא, והם תקפו אוטובוס שהיה בדרכו לצפת, ונתפסו על ידי הבריטים. אחד מהמשתתפים בפעולה היה שלמה בן יוסף⁶⁶, שהוצא להורג בגרדום כענישה על

⁶² בן תור, נושאי עמ' 30, 41.

⁶³ עילם י', "התפתחות ארגוני המגן והמחתרת: ההיבט המחתרתי והצבאי של היישוב היהודי בתקופת המאנדאט", בתוך: פורת י' ושביט י' (עורכים), ההיסטוריה של ארץ ישראל, המאנדאט והבית הלאומי, (1917-1947), כרך תשיעי, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 242 – 243.

⁶⁴ נאור, עמ' 102 – 105.

⁶⁵ שם, עמ' 106 – 107.

⁶⁶ שלמה בן-יוסף היה פעיל בית"ר, חבר האצ"ל שיחד עם שני חברים נוספים, זרקו רימון על אוטובוס ערבי בראש-פינה. שלמה בן-יוסף, שהיה בן שבע-עשרה, נתפס על ידי הבריטים ועונשו היה תלייה בגרדום. הוא היה הראשון

חלקו בה. החל מיולי 1938, קיבל רזיאל ששמו המחתרתי היה "בן-ענת", את הפיקוד על הארגון, זאת לאחר תקופה שבה שימש כממלא מקומו של רוזנברג שנאלץ לשהות בחוץ לארץ ולאחר החלטת המפקדה ההחלפה הפכה למינוי קבוע⁶⁷. בעקבות הזעזוע על תלייתו של בן-יוסף, התחדשה ביתר שאת ההחלטה בארגון שיש לתגבר את הפעולות נגד הערבים, והללו כללו פיצוצים בשווקים ערביים בערים מרכזיות דוגמת חיפה וירושלים ופעולות תגמול שונות שכללו ירי, רימונים ופגיעה באוטובוסים. בחודש הראשון לפיקודו נהרגו למעלה מתשעים ערבים בפעולות תגמול. בד בבד ביקש רזיאל להגיע להסכם עם ההגנה על איחוד כוחות, להמשיך את הקשרים עם ממשלת פולין בהקשר של אימונים ורכישת נשק וכן לשמור על יחסים תקינים עם ממשלת המנדט⁶⁸.

בפברואר 1939 הגיעה הצהרת מקדונלד על הקמת מדינה פלשתינית וביטול המנדט הבריטי, מה שגרם להלהטת הרוחות בקרב אנשי הארץ, היהודים והערבים. בעשרים ושבעה בפברואר התפוצצו שני מוקשים בחיפה אשר גרמו למותם של עשרות ערבים⁶⁹.

בתקופת פיקודו יצא רזיאל לוועידה בפריז שם פגש בפעם האחת והיחידה את מצביא האצ"ל, מנהיג תנועת בית"ר ומייסדה וראש המפלגה הרוויזיוניסטית, זאב ז'בוטינסקי. האחרון התלהב מאוד מרזיאל, ובין היתר אמר כי "אל האיש הזה חיכיתי חמש עשרה שנים"⁷⁰, והחליט אף למנותו לנציב בית"ר בארץ, מעבר למקומו כמפקד ארגון האצ"ל. בעת חזרתו של רזיאל לארץ לאחר הוועדה, חשדו השוטרים במכס בדרכו המזויף, והוא נאלץ לברוח. הוא הגיע אל תחנת רכבת ומשם הולבש בעזרת חבריו כינוטר⁷¹. בשלב זה הבולשת כבר הצליחה להבין שזהו דוד רזיאל, מפקד האצ"ל, והחלה לחפשו במרץ.

בשבעה עשר במאי פורסם 'הספר הלבן' השלישי, ובו הכרזה על הפסקת העלייה תוך חמש שנים. בעקבות הספר הלבן ביקש רזיאל להיפגש עם פנחס רוטנברג, יוזם מפעל החשמל בנהריים וממנהיגי היישוב, בביתו שבחיפה. מאחר ולא יכול היה לנסוע לשם בשל חיפושי הבריטים אחריו, נאלץ לטוס לשם מתל אביב. המטוס נעצר עצירת ביניים פתאומית בלוד, ורזיאל הבין שהוא עלול להיתפס, ללא יכולת להימלט. בינתיים הועברו הנוסעים לצריף ושם תפסו שוטרים בריטים את רזיאל והוא הובל לבית הסוהר המרכזי בירושלים, ומשם לבית הסוהר בעכו. ביושבו שם רקם תוכנית בריחה וזו טורפדה בעקבות העברתו על ידי הבריטים לצריפין. לאחר חצי שנה שבמהלכה נעצרו עוד פעילי אצ"ל והגנה, ובמקביל פרצה מלחמת העולם השנייה, החליט רזיאל, כמו גם דוד בן-גוריון על הפסקת הפעילות נגד הבריטים בכל תקופת המלחמה, ואיתם הסכים אף ז'בוטינסקי. כנזכר בסעיף הקודם, אודות שטרן, יתר חברי האצ"ל התנגדו להודעה הרשמית שהוציא רזיאל בנושא, ומתחו עליו ביקורת קשה ונוקבת⁷².

שקיבל עונש זה בתקופת המנדט ומותו זעזע רבים. להרחבה ראו: גולדשטיין א', גבורה והזדה- עלוי הגרדום והזיכרון הישראלי, ירושלים, תשע"א.

⁶⁷ לפידות י', לידתה של מחתרת, האצ"ל בשנות ה-30, ישראל, תשע"ה, עמ' 137 – 138.

⁶⁸ נאור, עמ' 122 – 132.

⁶⁹ בן שאול מ' (עורך), מעלות לוחמים, תל אביב, תשכ"ז, עמ' 66.

⁷⁰ מובא אצל נאור, עמ' 178.

⁷¹ הנוטרים היו שוטרים יהודיים שפעלו בימי המרד הערבי ועד להקמת המדינה, בשירות הבריטים ובשיתוף עם מוסדות הוועד הלאומי וארגון ההגנה. תפקידם היה להגן על יישובים יהודיים ודרכי תחבורה, מפני פעילות הכנופיות הערביות.

⁷² גולן ז', מחתרות במאסר, תולדות הכלא המרכזי בירושלים בתקופת השלטון הבריטי (1917-1948), תל אביב, תשע"ד, עמ' 88; נאור, עמ' 203, 206 – 215: ילין-מור עמ' 64 – 66.

בעקבות הצהרתו כי יעזור לבריטים בעת המלחמה נגד הנאצים הוחלט לשחררו מן המעצר לאחר שהביא לידי הבריטים תכנית פעולה ברורה של האצ"ל בנושא. לאחר שחרורו חזר לתפקידו כמפקד האצ"ל ונציב בית"ר. זאת על אף מחאותיהם והתנגדותם של שטרן ואנשיו בנידון, שכן הייתה זו הוראתו הישירה של ז'בוטינסקי. זמן קצר לאחר מכן התברר שהייתה זו כעין צוואה, כיוון שז'בוטינסקי נפטר במפתיע בעת ביקור במחנה קיץ של בית"ר בארצות הברית.⁷³

כפי שהוסבר לעיל, על רקע המחלוקת בנוגע להתנהלות מול הבריטים בזמן המלחמה, הוכרז הפילוג באצ"ל. שטרן וקלעי הקימו את "**האצ"ל בישראל**" (=הלח"י) והמשיכו לפעול כנגד הבריטים. רזיאל פעל בגיוס כוח עברי לוחם מתוך חברי המחתרת, שיסייע לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה.⁷⁴

משימתו מהבריטים, שהייתה למעשה גם האחרונה הייתה לצאת לעיראק, לפוצץ מיכלי דלק של חיל האוויר הגרמני, ולבצע פעולות ריגול באזור. ב-17.5.1941 הוא יצא יחד עם יעקב סיקא אהרוני, שבעת כתיבת העבודה נודע לי על פטירתו, בגיל 102 בקירוב ב-כ"ז בחשוון תשפ"ג.⁷⁵ יעקב מרידור, ויעקב טרזי. אשתו שושנה הייתה אז בהריון, ובנוסף הייתה חולה, וכדי לא להדאיגה, לא סיפר לה רזיאל על יציאתו לשליחות.⁷⁶ הוא קיווה כי במשימה זו יוכל גם לנסות לפגוע במופת-חאג' אמין אל חוסייני, שהוביל את פרעות תרפ"ט ואת המרד הערבי הגדול. ביום השלישי למשימה, ב-20.5.1941 (כ"ג באייר), בעת שובם של רזיאל לבסיס ממשית מודיעין, פגעו שלושה מטוסים גרמניים במכונית בה נסעו ורזיאל מת במקום.⁷⁷ הידיעה על מותו הגיעה למשפחתו באיחור של שבוע ימים. ביום שישי הם קיבלו את הבשורה, ובשל חג השבועות שחל ביום ראשון באותה השנה, אף לא ישבו בני המשפחה שבעה, למעט שעות ספורות. בנו שעתיד היה להיקרא דוד על שם אביו, נולד מספר חודשים לאחר מכן, אך נפטר יומיים לאחר לידתו. על מצבתו נכתב: **דוד בן דוד רזיאל**. קברו בהר הזיתים הושחת בתקופת השלטון הירדני.⁷⁸

גם קבורתו של רזיאל הייתה מורכבת, ועל כך יפורט גם בהמשך עבודה זו. תחילה נקבר בבית קברות בריטי בחבאניה. בשנת 1955, בתום ההסכם הבריטי-עיראקי, ולאחר מאבק ארוך שניהלה שושנה רעייתו ובני משפחתו, הועברו עצמותיו לקבורה בקפריסין. שש שנים לאחר מכן בשנת 1961, גם הפעם, רבות בשל פעילות ולחץ בעיקר מצד המשפחה, הועברו עצמותיו ארצה, והוא נקבר בבית הקברות הצבאי שבהר הרצל.⁷⁹ אזכרתו, ב-כ"ג באייר, נקבעה על ידי מנחם בגין בתש"ן, כיום התייחדות עם כל חללי האצ"ל⁸⁰ (ראו תמונתו בשער העבודה).

⁷³ איביאנסקי ז', לח"י, צבת ראשונה, תל אביב, תשס"ג, עמ' 129 – 130.
⁷⁴ עילם, עמ' 244.

⁷⁵ סיקא אהרוני נקבר בפתח-תקוה ומותו סוקר במספר עיתונים ביניהם: מעריב, ישראל היום ועוד.
⁷⁶ המידע אודות ההריון מופיע אצל נאור, עמ' 269, ואולם, בראיון שערך ניר מן עם שושנה רזיאל חצי שנה לפני מותה, היא העידה כי לא ידעה כלל על ההריון במפגשה האחרון עם רזיאל. על כל פנים, רזיאל לא סיפר לה על יציאתו לשליחות והיא שמעה על מותו זמן קצר לאחר שהודעה הגיעה אל הוריו. להרחבה ראו: מן נ', "הראיון האחרון עם שושנה רזיאל", אלמנטו של מפקד האצ"ל הרביעי דוד רזיאל", הארץ (23.4.2010), <https://www.haaretz.co.il/1.1199510>.

⁷⁷ סיקא אהרוני י', בעקבות המופתי עם דוד רזיאל, רמת גן, תש"ס, עמ' 63 – 75.

⁷⁸ מן, הראיון, שם.
⁷⁹ בר ד', אידיאולוגיה ונוף סמלי: קבורתם בשנית של אנשי שם יהודיים באדמת ארץ-ישראל 1904 – 1967, ירושלים, תשע"ה, עמ' 196 – 204.
⁸⁰ נאור, עמ' 277.

א. פרק ראשון

הנצחה וזיכרון במרחב הכתוב והוויזואלי-

"עם שאינו זוכר את עברו, ההווה שלו דל ועתידו לוט בערפל"⁸¹

1. פתח דבר

האופן שבו מתוודע הציבור הרחב אל ההיסטוריה הקרובה לו, כלומר אל העידן של תקופת היישוב וימי הקמת המדינה, עבר שינויים משמעותיים במהלך העשורים האחרונים. סוגת הכתיבה ההיסטורית, עד לשנות השבעים של המאה הקודמת, השתייכה למה שמכונה היום 'היסטוריה מלמעלה'. סוגה זו הינה כתיבה בעלת אופי של היסטוריוגרפיה רשמית או רשמית למחצה וכוללת התייחסות להיבטים שלטוניים, צבאיים, פוליטיים, וכן חברתיים העוסקים באליטה של החברה. החוקרת אביבה חלמיש הגדירה מחקרים אלה כמחקרים רשמיים או כמחקרים "מטעים", וכפי שניתן היה לראות בפרק הקודם (פרק רקע ראשון, לעיל), היה בהם ניחוח של מאבק פוליטי וניסיונות להגדלת כוחות וקשירת כתרים על הישגים וניצחונות⁸². למן שנות השבעים של המאה הקודמת, כחלק מהתפתחות גישות חדשות בהיסטוריוגרפיה, התפתחה סוגה היסטורית חדשה המכונה 'היסטוריה מלמטה'. המחקר החדש מסוגה זו פנה אל "האדם הפשוט", אל הבית והמשפחה, אל החינוך ואל הפעילות התרבותית. ההיסטוריוגרפיה מזויות אלה אפשרה את המרחב לכניסת קבוצות שוליים שלפני כן לא נתפסו כחלק מהסיפור המרכזי ונעדרו ממנו. זאת ועוד, התפתחות גישות היסטוריוגרפיות חדשות, לא שללו בחינת אירועים היסטוריים ופרשנותם על ידי שימוש מדעי המנתח תיעודים וכלים מגוונים: יומנים אישיים, חפצים ועוד, כמו גם קבלת גישות מתחומים שעד אז לא נתפסו כתחומי מחקר אקדמיים: תיעוד בעל-פה (oral history), חקר היסטוריה מקומית (local history), ביוגרפיות ועוד⁸³. פרק זה יבחן את ההנצחה והזיכרון במרחב הכתוב והוויזואלי, למן מותם של "יאיר" שטרן ודוד רזיאל, דרך העשורים הבאים, טרום הקמת המדינה, בעשורים הראשונים שלאחר כינונה, המהפך ותוצאותיו. דרך מרחבים אלה ניתן יהיה להתוודע לשינויים שעברו ההנצחה והזיכרון של השניים, שהם למעשה סמל של השינויים הפוליטיים והחברתיים שעברה החברה הישראלית מחד, והן האקדמיים, שאפשרו פיתוח והתפתחות של סוגות כתיבה שלפני שנות השבעים לא התקבלו בקונצנזוס המדעי, כקבילים להבנת תהליכים היסטוריים. ייבחנו לצד מקורות פופולריים ועיתונאיים, גם מקורות אקדמיים וחינוכיים. בנוסף, ייבחנו תוכניות רדיו, טלוויזיה והסככים שמרכזו עיסוקם הוא שטרן ורזיאל. אלה לצד אלה יציגו תמונה כוללת ושלמה יותר על השינויים שחלו בהיסטוריוגרפיה ובזיכרון הקולקטיבי ביחס לדמותם של השניים.

⁸¹ אלון י', דברים שאמר במעמד ייסוד העמותה לשימור ופיתוח המושבה ראש פנה, 1978,

<https://www.youtube.com/watch?v=CUpwFIvOaW8>

⁸² חלמיש, א', "למען עתידו של העבר ועל משמר מדעי הרוח והיהדות", בתוך: מן נ' (עורך), שבעים למדינה- עלי זית וחרב, י"ח (תשע"ח), עמ' 15 - 16

⁸³ בעשור שבין 1974-1984 וגם בראשית המאה העשרים האחת, קמו לצד ההיסטוריונים הותיקים היסטוריונים חדשים שפרצו דרכים חדשות בחקר ההיסטוריה ובכתיבתה. היסטוריונים אלו "פירקו" את ההיסטוריה להיסטוריות שונות וכן פנו מההיסטוריה ה"טוטלית" ו"הפוליטית" להיסטוריה "לוקלית", למיקרו-היסטוריה של חיי היומיום והחיים הפרטיים, מתוך רצון לגלות מה חשבו והרגישו אנשים. עוד על ההיסטוריוגרפיה החדשה. ראו: מאל י', "העידן של הזמנים: המהפכה התרבותית בהיסטוריוגרפיה החדשה", זמנים, 100 (סתיו 2007), עמ' 126-137, וכן בפרק הקודם (לעיל, פרק רקע שני).

2. הנצחה וזיכרון בעיתונות:

עיתונות מהווה כלי חשוב ומהותי להבנת ערכי החברה, מגמותיה, שינויים, תפיסות ומרחב תרבותי של תקופה. העיתונות מציגה באופן מרוכז את הביטויים בני הזמן של התקופה והחברה. היא למעשה גם שופר שקולו מנסה להוות גורם מוביל ומנחה בעיצוב ערכי החברה ותפיסותיה. לפיכך, מבט אל העיתונות ההיסטורית, מתוך ניסיון להבין את התפתחות היחס אל "יאיר" שטרן ודוד רזיאל, הן במבט של השוואה כרונולוגית, והן במבט משווה בין עיתונים שיצאו על ידי קבוצות בעלות אוריינטציה פוליטית שונה באותה העת, יוכלו לשפוך אור על שאלת המחקר המרכזית של עבודה זו בכלל ופרק זה בפרט. בחיפוש באתר העיתונות ההיסטורית של הספריה הלאומית שמו של אברהם שטרן ("יאיר") נזכר החל משנת 1942 מעל אלפיים פעמים. שמו של דוד רזיאל מופיע למעלה מאלף וחמש מאות פעמים החל מ-1941. ניתן לומר שבחלק לא מבוטל מהפעמים בהם נזכרים הן רזיאל והן שטרן, מדובר בדיעה תמציתית העוסקת במותם, בטקסי הזיכרון שהתקיימו במהלך השנים שחלפו, בפרסום טקסים להנצחתם בבמות שונות וכד'. יחד עם זאת, ישנן גם כתבות רחבות יותר העוסקות בזוויות שונות הקשורות לדמותם ואלה התפרסמו בדרך כלל סביב יום השנה למותם, אך לא רק. עוד ניתן לראות שהכתבות הרחבות יותר המופיעות בדרך כלל לזכותם ולשבחם של השניים, מובאות בעיתונים הצבועים בגוון פוליטי ימני וימני-דתי, או עיתונים בעלי אופי של השמאל, אך עם התנגדות לממסד או אי אהדה לעומד בראש השלטון באותן השנים. בסעיף זה אתייחס למספר כתבות רחבות⁸⁴ שהתפרסמו על שטרן ורזיאל ואנסה לנתח את מקום ואופי הנצחתם במרחב הכתוב של העיתונות העברית, ולהשוות ביניהם מבחינת הזיכרון והנרטיב. סדר הכתבות יובא באופן כרונולוגי בכדי לנתח באופן המיטבי ביותר את ההתפתחות והשינויים שיצרו נרטיבים מקבילים ונוספים, על זה הראשון שהיה נוכח בזיכרון הקולקטיבי המוקדם.

אברהם "יאיר" שטרן:

עשור: במלאות עשור למותו של שטרן, פרסם י. בן חנוך כתבה בעיתון "שערים"⁸⁵ שעסקה בנסיבות מותו של שטרן. בכתבה, שכותרתה היה "הדי הימים - עשור למות שטרן"⁸⁶, העלה הכותב שתי שאלות מרכזיות, שהיו העיסוק המרכזי בה: "למה נפל? ולשם מה נפל?"⁸⁷. הכתבה פתחה בתיאור ובהסבר היסטורי שנועד לענות על השאלה הראשונה. נעיצת הזמן שאותו בחר המחבר להציג בהקשר זה הייתה דווקא במחצית השנייה של שנות השלושים, בה שטרן הפך למפקד המיתי, אשר שבר יחד עם חברו, המפקד דוד רזיאל את 'תקופת ההבלגה' של האצ"ל כנגד הטרור הערבי ב-1937. מבחינה היסטורית מדובר בנקודת הזמן של הפילוג השני של האצ"ל, כאשר חלק מחברי הארגון ובראשם אברהם תהומי חזרו לשורות ההגנה, וחלקם נשארו באצ"ל (ראו לעיל, פרק רקע שני). אולם, הטענה המרכזית של הכתבה הייתה שאופי הפעילות של הלח"י דווקא כלפי הבריטים, הוא שהביא לנפילתו של שטרן. התגובות של הארגון כלפי הבריטים הביאו לרוח גבית גם מצד היישוב היהודי בארץ וכל שכן מצד הבריטים. התנקשות הלח"י בשלושה אנשים, ביניהם יהודים הגם אם קצינים במשטרה הבריטית, היא שהביאה את מחנה שטרן לאבד

⁸⁴ כתבות תוכן שנושאם המרכזי הוא התייחסות אל הדמות ופועלה, ולא אזכורים או מידע על מועד אזכרה, טקס או חנוכה מבנה או אתר לזכרם. על כתבות מסוגה זו אעמוד בפרק השלישי, להלן.

⁸⁵ שערים היה עיתון של מפלגת פועלי אגודת ישראל. החל לצאת לאור בשנת תרצ"ה ובמשך העשור הראשון יצא באופן בלתי סדיר. החל משנת תש"ה יצא באופן סדיר ומתשי"א ועד תשמ"א הופץ כיומון.

⁸⁶ בן חנוך י', "הדי הימים - עשור למות שטרן", שערים (27.2.1952).

⁸⁷ בן חנוך, שם.

גם את מעט אהדת הציבור היהודי שעוד הייתה להם. יחד עם זאת, התפתחות הטרור הערבי בארץ, בעיקר בשנים שלאחר סיום מלחמת העולם השנייה, וסביב הצבעת החלוקה, הפכו אט-אט את שמו של שטרן 'הטרוריסט' לפופולרי מאוד, וגרם אף לערביי הארץ לרעוד מפחד, כדברי המחבר. זאת ועוד, טענתו הנוספת של בן-חנן בכתבה הייתה כי ממשיכי דרכו של "יאיר" מתוך המחתרת, דאגו להלל ולהנציח את שמו ברבים בכל הזדמנות וזו הביאה במהלך השנים להתפתחות המיתוס סביב דמותו. ניתן לומר כי מסקנתו של המחבר הייתה שאילולא פעילויות המחתרת לא היו מופנות כלפי הבריטים, ייתכן כי "יאיר" שטרן היה נותר בחיים, או לכל הפחות לא היה מוגדר כטרוריסט עם ולאחר מותו. את הבניית הכינויים וההקשרים לטרור, מפנה בן-חנן דווקא לעניינים פנים יהודיים הקשורים במצב הפוליטי דאז, ולטענתו מפלגות השמאל ועיתון "הארץ", הם שהצמיחו יחס זה כלפי שטרן ודמותו.⁸⁸

שנים עשרה שנה: שנתיים לאחר מכן, בשנת 1954, סביב מועד האזכרה של "יאיר", כתב אורי אבנרי⁸⁹, עורך "העולם הזה"⁹⁰, מאמר נרחב, עמוד שער ועוד ארבעה עמודים מלאים, בהם מציג המחבר את שטרן כ"יאיר, האיש שהכריז מלחמה על בריטניה"⁹¹. אבנרי הצביע על העובדה כי שנים עשרה שנים לאחר מותו של "יאיר", שמו אמנם ידוע ומוכר, אך הנצחתו נעדרת מן הנוף הציבורי: אין אף רחוב, יישוב או בניין הקרוי על זכרו (על כך יורחב להלן, בפרק הבא), אולם, הוא, הוא, היה האדם שהשפיע יותר מכל על גורלה של הארץ. הכתבה עצמה מתארת באריכות את קורות חייו וחוויות מעצבות של ילדותו ועלומיו, ומלווה בשיריו של "יאיר" ובתמונות מתחנות חייו בגילאים שונים: ינקותו, ילדותו, עלומיו, יום נישואיו, ימי המחתרת ועוד. סיומה של הכתבה נעוצה במותו וקבורתו ובמילים מתוך מכתב פרידה שכתב לאמו: "רצוני שתדעי שאני זוכר ואוהב אותך תמיד. בעזרת ה' נחיה ונראה ימים טובים יותר. הנחת אשר בך לא היה יכול לתת לך, תקבלי מנכדך. אני מנשק אותך חזק-חזק. תמיד שלך, ממה"⁹². ניתן לומר כהשערה שכתבה נרחבת זו היוותה פתח ראשוני ומשמעותי לעיסוק בדמותו של "יאיר" ולתחילת דרכו מהצגתו בנרטיב כדמות פסולה וטרוריסטית, לאדם שהושיע את עם ישראל מידי הבריטים והביא להקמת מדינה עצמאית. ייתכן שזו אבן הדרך הראשונה בהפיכתו למיתוס ומנהיג ללא עוררין. העובדה שהדברים נכתבו על ידי אדם רדיקלי, המזוהה, לפחות חלקית עם השמאל, על אף שחיצו התנגדותו הופנו בדרך כלל כלפי הממסד המפ"אניקי, בוודאי תרמו לכך. יחד עם זאת, יש להדגיש שאבנרי היה בעיקר אנטי ממסדי, וחלק מכך התבטא בהאדרת המחתרות, כחלק מהמערכה שניהל נגד שלטון מפ"א.

חמש עשרה שנה: חמש שנים לאחר מכן, בשנת 1957 הופיעה בעיתון "חרות" עיתונה של מפלגת חרות שבראשה עמד מנחם בגין כתבה אינפורמטיבית קצרה שכותרתה: "בהקפות ובתהלוכות עם

⁸⁸ שם, שם.

⁸⁹ אורי אבנרי, יליד גרמניה, שעלה ערצה עם הוריו בעלייה החמישית וגדל בתל-אביב, שירת בחי"ש ולחם כחייל בחטיבת גבעתי במלחמת העצמאות. היה עיתונאי וסופר, ובעליו של העיתון "העולם הזה". היה מזוהה עם השמאל הרדיקלי ושימש כחבר כנסת שחרת על דגלו ערכים של שלום ודו-קיום. נישא לרחל ולבני הזוג לא היו ילדים מבחירה. נפטר בשנת 2018. להרחבה ראו: אראל נ', בלי מורא בלי משוא פנים- אורי אבנרי והעולם הזה, ירושלים, 2006.

⁹⁰ השבועון העולם הזה בבעלות אורי אבנרי, החל לצאת בשנת 1950 (הייתה גרסה קודמת שיצאה מ-1937, בעריכת אורי קיסרי, תחילה בשם תשע בערב, ובשנות הארבעים שונה לעולם הזה). אבנרי האמין בגישת "בלי מורא- בלי משוא פנים", ציטוט המופיע בעמוד השער של העיתון, ודגל בהבאת כתבות פובליציסטיות בשבועון שעניינם היה מאבק לאומי ופוליטי בממסד ובשנים הראשונות גם עיתונות פרובוקטיבית ורכילותית. פעל עד 1993, אך שנות הזוהר שלו היו בעיקר עד סוף שנות השבעים.

⁹¹ אבנרי א', "יאיר, האיש שהכריז מלחמה על בריטניה", העולם הזה, 850 (4.2.1954).

⁹² אבנרי, יאיר, שם.

חגג בית ישראל את שמחת תורה⁹³. יש לציין כי העיתון היה מזוהה עם הימין הרביזיוניסטי ועם האצ"ל. הכתבה תיארה את חגיגות שמחת תורה באותה השנה, וביו היתר התייחסה הכתבה להתרחשויות בבית הכנסת "**אחדות ישראל על שם עולי הגרדום בירושלים**", בית כנסת שהוקם בשנת 1937 על ידי צעירים דתיים שנימנו עם לוחמי המחתרות. מובן שהן המקום עצמו והן בעיתון בו הובאה הכתבה, היו מזוהים, כאמור עם הימין. יחד עם זאת, היות והיו מזוהים בעיקר עם האצ"ל, ובכל זאת הייתה מתיחות לא מעטה בין שני הארגונים, התוכן העולה מן הדברים הוא בכל זאת חשוב. בדיווח נזכר כי חגיגות ההקפות התקיימו עד שעות מאוחרות ובתפילת ה'יזכור' שנאמרה בחג הוזכרו שמותיהם של דוד רזיאל, "יאיר" שטרן, זאב ז'בוטינסקי, בנימין זאב הרצל ושאר לוחמי אצ"ל ולח"י שנפלו בעת הגנתם על המולדת. מכאן ניתן לראות שכעשור לאחר הקמת המדינה, וכחמש עשרה שנים לאחר מותו של "יאיר" שטרן, גם האפשרות לכרוך את שמו ודמותו יחד עם לוחמי האצ"ל שרירה וקיימת. עוד ראוי להדגיש כי ארסנל הדמויות שנזכרו בכתבה החל מהרצל, דרך ז'בוטינסקי וכמובן שטרן ורזיאל, מלמד על הרצון לכרוך את הימין עם משנתו של מייסד התנועה הציונית ולאחד בין המחתרות השונות. זהו לא אזכור של מה בכך, שכן הימין והמחתרות היו מפוצלות והמאבק על הזיכרון היה גם קיים בינם לבין עצמם בהקשר זה. לכן, אזכור שמו של שטרן מוכיח כי דמותו גם בעיני יוצאי האצ"ל, מקבלת תפנית שראוי לתת עליה את הדעת, ואתייחס לסוגיה זו בהמשך.

עשרים שנה: בשנה העשרים למותו של שטרן, יצאה בעיתון "**על המשמר**"⁹⁴, כתבה שכותרתה היה "**במעגל הפיחות**"⁹⁵. היא נכתבה על ידי מאיר יערי⁹⁶, בעיתון שללא ספק, הוא ומחבר הכתבה עצמה היו מזוהים עם השמאל והתנגדו נחרצות לקיומן של המחתרות. הכתבה תיארה את התהליך ההיסטורי שעברה מפלגת מפא"י. בין היתר מוזכר בה שמו של שטרן וההקשר הוא חיובי. המוטיב המרכזי היה שעם השנים, גם השמאל הפוליטי למד להכיר ולהוקיר את שמו ודמותו של המפקד ואף ראה בו מפקד דגול, על אף שבעבר הוא נחשב כ'טרוריסט' בעיניהם. למעשה, ניתן לראות, כי גם בכתבה זו, שנכתבה עשרים שנה לאחר מותו של "יאיר", היחס מהצד השמאלי של המפה הפוליטית, שונה לחלוטין ממה שהיה בעבר. דמותו של שטרן עברה טרנספורמציה מנרטיב של טרוריסט, לנרטיב של מפקד דגול⁹⁷.

עשרים ושלוש שנה: במדור "קוראים-כותבים" של עיתון "**מעריב**"⁹⁸, הגיב הקורא יצחק לוי על הודעה שהופיעה בעיתון, בה מבקשים מהציבור לתרום כספים לטובת קנייה של הבית בו נרצח שטרן, על מנת להפוך אותו למוזיאון הלח"י (ראו להלן בפרק השני, בהמשך עבודה זו). בתגובתו, תחת הכותרת "**המוזיאון חיוני, אך על המדינה להקימו**"⁹⁹, מחה לוי על כך שהציבור הוא שמתבקש לממן את הקמת המוזיאון. לדידו זהו תפקידה של המדינה, ואת כספי הרכישה צריכה לממן היא. עוד מסביר לוי כי שטרן וחבריו הקדישו את חייהם למען המולדת, ומוזיאון כזה הוא נכס חשוב להבנת ההיסטוריה וללימוד אירועי העבר. המדינה צריכה לאפשר לדור השני ללמוד על

⁹³ ---, "בהקפות ובתהלוכות עם חגג בית ישראל את שמחת תורה", חרות (18.10.1957).

⁹⁴ על המשמר היה העיתון של תנועת השומר הצעיר ויצא בין השנים 1943 – 1995.

⁹⁵ יערי מ', "במעגל הפיחות", על המשמר (2.3.1962).

⁹⁶ מאיר יערי המכונה האדמו"ר ממרחביה, היה ממקימי תנועת "השומר הצעיר", "הקיבוץ הארצי-השומר הצעיר" ומפ"ם. הוביל גישה סוציאליסטית ודגל בשמאל כלכלי וחברתי עם נטייה לקומוניזם. להרחבה ראו: חלמיש א', מאיר יערי: ביוגרפיה קיבוצית; חמישים השנים הראשונות, 1897 – 1947, תל-אביב, 2009: הנ"ל, מאיר יערי, האדמו"ר ממרחביה, שנות המדינה, תל-אביב, 2013.

⁹⁷ יערי, שם.

⁹⁸ עיתון שהוקם בשנת 1948 על ידי קבוצה של כותבים שעזבו את העיתון "ידיעות אחרונות". עורכו הראשון היה ד"ר עזריאל קרליבך ובין כותביו היו מיטב העיתונאים. העיתון נשא אופי א-פוליטי, אך נטה לצאת כנגד בן-גוריון ומפא"י ולמתוח ביקורת ציבורית על כל קצווי הקשת הפוליטית.

⁹⁹ לוי י', "המוזיאון חיוני אך על המדינה להקימו", מעריב (18.2.1965).

אחת התקופות המרכזית שלפני קום המדינה- תקופת המחתרות. הדברים נכתבו בשנת 1965 והם למעשה המשך ישיר של ההתפתחות שהוצגה עד כה בפרק. הציבוריות הישראלית ביקשה לשמר את מורשתו של "יאיר" ושל הלח"י לטובת ידיעת ההיסטוריה. לקורא אין מחסום מלהביע ביקורת נוקבת וגלויה על הממשלה ועל העומדים בראשה, על כך שאינם עוזרים ותורמים לבניית מוזיאון ללוחמי הלח"י, דבר שהוא, לפחות לפי תפיסתו והבנתו של לוי, חלק מתפקידם.

שלושים ושש שנה: בכתבה מאת מרדכי אלקן, שיצאה בשנת 1978 בעיתון "מעריב", ישנה התייחסות לטקס האזכרה השלושים ושישה למותו של "יאיר" שטרן (הרחבה להלן, בפרק השלישי). תחת הכותרת "האזכרה ל"יאיר" נשאה לראשונה אופי ממלכתי"¹⁰⁰, מציין הכותב את שורת אנשים המכובדים שהשתתפו בטקס, ביניהם ראש הממשלה דאז- מנחם בגין, יו"ר הכנסת דאז- יצחק שמיר, וכן אורי צבי גרינברג, ישראל אלדד ונתן ילין מור- מראשי ארגון הלח"י, החזן הראשי לצה"ל, והרב יצחק ידידיה פרנקל, רבה הראשי האשכנזי של תל אביב-יפו. לצידם עמדו עשרות 'חיילים אלמונים' מתקופת המחתרת. אמנם כתבה זו אינה עוסקת ישירות בדמותו של "יאיר", אולם התייחסותי אליה גם בסעיף זה בכדי לחדד את הממלכתיות וההד הפומבי שניתן ליום מותו של "יאיר" לאחר "המהפך".

שבעים וחמש שנה: במהלך השבוע שבין ה-7.2.2017, ל-12.2.2017 הופיעו גם ב"ידיעות אחרונות" וגם ב"מעריב" כתבות שנסבו סביב יום השנה לרצח. ב"ידיעות" הביאו לידיעת הציבור שעתיד להתקיים כנס מיוחד: "כנס היאירים הגדול" שאליו יוזמנו כל מי שנקרא יאיר על שמו של שטרן (יורחב על כך להלן, בפרק השלישי). ב-12.2, באותו העיתון, הובאה תחת המדור "היום לפני" התייחסות לשטרן. הכתבה הציגה ביוגרפיה קצרה של "יאיר", וכן תמונה שלו ושל רוני אשתו יחד¹⁰¹. באותו היום התפרסמה בעיתון מעריב כתבה שתיארה את הזוגיות במחתרת, על ידי חשיפת מכתבים באדיבות "העמותה להנצחת מורשת הלח"י" שכתבו בני זוג ששהו בבתי הסוהר של ממשלת המנדט לבנות זוגם. אמנם הכתבה אינה מתמקדת בדמותו של "יאיר", אך בכותרתה הובא בגדול כי היא מתפרסמת לרגל שבעים וחמש שנה לרצח¹⁰². מכאן ניתן ללמוד כי הפומביות סביב יום מותו של "יאיר" נמצאת עמוק בקונצנזוס ובנרטיב של הסיפור הישראלי, וכי מותו של "יאיר" מכונה מעל הבמות השונות רצח. אין כל אזכור לדמות הטרוריסט שהוצגה בעבר.

שמונים שנה: בפברואר האחרון צוין יום השנה השמונים למותו של "יאיר". הדבר צוין במספר די גדול של עיתונים ביניהם: "מקור ראשון", "מעריב", "ישראל היום" ועוד. הכתבות נסבו סביב יום הרצח ב-1942, העדויות השונות שנאספו עם השנים לדקות שלפני הרצח עצמו, המהלכים שהובילו אליו, המעבר להכרה ביום זה כיום ממלכתי, נשיאת העיניים לדמותו של "יאיר" בשנים שמאז, וכן על פועלו במהלך חייו¹⁰³. הכתבות גם עסקו בשאלת המפתח כיצד הפכה דמותו של אברהם "יאיר" שטרן מדמות בשוליים, בקוטב השלילי, לדמות מרכזית, הנטועה בלב הנרטיב והזיכרון הקולקטיבי כמיתוס של גבורה והקרבה.

לסיכום, נראה לי שהדברים שהוצגו כאן, הסוקרים את הכתבות לאורך העשורים השונים, מראים את הדרך אל השינוי ביחס אל "יאיר", שינוי שבא לידי ביטוי בכל קצווי הקשת הפוליטית. כדי

¹⁰⁰ אלקן מ', "האזכרה ליאיר נשאה לראשונה אופי ממלכתי", מעריב (3.2.1978).

¹⁰¹ זרט א', "היום לפני- נרצח מפקד הלח"י אברהם (יאיר) שטרן", שם (12.2.2017).

¹⁰² ספיר ויץ כ', "אוצר מילים", מעריב (12.2.2017).

¹⁰³ להרחבה על התכנים שהופיעו בעיתונות לרגל שנת השמונים ראו: אלדד א', "אור בהיר מאופל המחתרת: 80 שנה לרצח מפקד הלח"י אברהם שטרן ("יאיר")", מקור ראשון (28.1.2022); בן צדף א', "שמונים שנה לרצח "יאיר" שטרן: "בדמיי לעד תחיי", news 1, מחלקה ראשונה (23.1.2022); בואנוס מ', "שמונים שנה אחרי הירצחו של מפקד הלח"י: כיצד הפך מנהיג המחתרת לדמות הרואית?", מעריב (12.2.2022) ועוד.

לבסס ולעגן את הדברים, ולסיכום חלק זה אביא את דבריו של יאיר שטרן, בנו של "יאיר", שהסביר בראיון למאיה בואנוס ב"מעריב", מה הביא לראייתו ולהבנתו את המהפך הזה ביחס אל דמותו של אביו, מדמות מוקעת לדמות נערצת:

יש פה תהליך שהתחיל בקוטב אחד ונגמר בקוטב אחר לגמרי. ממחתרת קטנה וקיצונית שהייתה מוחרמת, מודרת ומקוללת על ידי הנהגת היישוב היהודי ועל ידי רוב התושבים פה, הדרה שנמשכה גם לאחר קום המדינה תחת שלטונה של מפלגת מפא"י, היא זכתה בהכרה ובהוקרה הולכת וגוברת. החל מ'1962, כ־20 שנה לאחר הרצח, החלה תזוזה של הכרה בתרומה שלו ושל כל לוחמי הלח"י במאבק להקמת המדינה. לאחר מכן, זה הלך וגבר מאוד עם עליית הליכוד לשלטון ב־77, בגין פעל רבות למען ההכרה הזאת. והיום, 80 שנים אחרי, כבר אין מחלוקת על כך שיאיר והמחתרת תרמו תרומה גדולה להקמת מדינת ישראל... באותה שנה [1962-א.ק.] פרסמה גאולה כהן את ספרה על חייה במחתרת, 'סיפורה של לוחמת'. היא שלחה את זה לברגורין, הדמות הפוליטית הנערצת ביותר בארץ באותה תקופה, וברגורין השיב לה במכתב בו הוא מהלל את מלחמתם של הלח"י וסיפר שהפך להיות מעריץ של יאיר, חרף חילוקי הדעות הפוליטיים ביניהם. גאולה, שהייתה עיתונאית ב'מעריב', פרסמה את תוכן המכתב וזה עורר הדים רבים. מבחינת הציבור, הכרתו של ברגורין בתרומתו של יאיר, העניקה תעודת כשרות גם לציבור הרחב להכיר בו ולהוקיר אותו. זאת הייתה נקודת המפנה. אני ממש זוכר את הימים האלה, הייתי אז בן 20. אני מאוד שמח שהסיפור של 'יאיר' והמחתרת מתגלגל הלאה, גם בתקשורת וגם באמצעים אחרים. זה משמח אותי, כיוון שאני מאמין שהסיפור הזה צריך להגיע לדורות הבאים, לאנשים צעירים¹⁰⁴.

דוד רזיאל:

מיד לאחר מותו: סמוך למותו של רזיאל, פרסמה בעיתון "הצופה"¹⁰⁵, המזוהה עם הציבור הציוני-דתי בארץ, כתבה העוסקת בדמותו של דוד, שנשאה את הכותרת "אחד מל"ו השומרים הנסתרים של היישוב"¹⁰⁶. בכתבה תוארה דמות מיתית כמעט, אותה פגש המחבר בישיבת מרכז הרב. רזיאל מוצג בכתבה כאיש צנוע, נעים הליכות, ממעט בדיבור, למדן ודקדקן במצוות. איש ספרא וסייפא, מהמובחרים שבנערי היישוב העברי. כתבה זו אף הובאה במלואה בעיתון "המשקיף", ביטאונה של התנועה הרוויזיוניסטית, מספר ימים לאחר הפרסום המקורי "בהצופה". מהכתבה ניתן לראות כי בעיני הציבור דתי-לאומי נתפס רזיאל כדמות מופת הראויה לחיקוי ולכל שבח. יחד עם זאת, ההתמקדות היא באופיו ובקווים המתכתבים עם ערכי הציונות הדתית, ועל כן ניתן להזדהות הן עם התוכן והאדם והן עם האופן שבו הקוראים מחפשים להיאחז בו. מעניינת הפרפראזה בכותרת, הבוחרת להביא את הכינוי ל"ו השומרים, ביטוי ממשי לתורה וצבא.

שש שנים: ביום השנה השישי למותו של רזיאל, התפרסמה כתבה מיוחדת בעיתון "חרות". תחת הכותרת "ציון בדם גבוריה תפדה"¹⁰⁷ בעמוד הראשון של הכתבה ישנה תמונה של 'קיר זיכרון'

¹⁰⁴ בואנוס מ', "שמונים שנה אחרי הירצחו של מפקד הלח"י: כיצד הפך מנהיג המחתרת לדמות הרואית?", מעריב (12.2.2022).

¹⁰⁵ עיתון "הצופה" היה יומון שנוסד על ידי הרב מאיר בר-אילן בשנת 1937, והביע את שופר הציונות הדתית-לאומית, תנועת המזרחי והמפד"ל. יצא לאור עד שהתמזג עם מקור ראשון בשנת 2008.

¹⁰⁶ דונש, "אחד מל"ו השומרים הנסתרים של היישוב", הצופה (9.6.1942).

¹⁰⁷ ---, "ציון בדם גבוריה תפדה", חרות (13.5.1947).

לחיילי האצ"ל ולוחמי הגרדום, ובראשם דוד רזיאל. בכתבה סופר שרזיאל, הוא, הוא ששבר את 'תקופת ההבלגה' של האצ"ל והפך אותו מארגון מגן, לארגון צבאי מסודר ולוחם. הוא הציב עקרון של חייל עברי בדמותו הנערצת והיה אחד ממקורבי הגאולה. בכתבה זו, בה שם הכותב לא פורסם, ניתן לראות כמה דמותו של רזיאל נתפסה כעצומה והיסטורית בעיני הציבור הימני-רוויזיוניסטי, קהל הקוראים של העיתון, וכמה אישיותו של רזיאל השפיעה על העם היהודי. ניתן לומר כי הערצת הדמות ניכרת היטב בדברים שהוצגו בכתבה, ועדיין יש להדגיש כי מדובר בעיתון המזוהה עם האצ"ל ולפיכך, הפיכתו של רזיאל לדמות מיתית הן כאן והן באזכור הקודם, עדיין לא הופכת אותו לנרטיב המצוי בלב הזיכרון הקולקטיבי, כי אם לדמות שציבור קטן שנתפס אז כשולי, רואה אותה באופן זה.

תשע שנים: מעט לאחר הוצאתו לאור של הספר 'המרד' של מנחם בגין, יצאה ביקורת נוקבת על ספרו בביטאון "סלם", כתב עת שיצא מדי חודש החל משנת 1949 ועד לשנת 1963, בעריכת ישראל אלדד, מראשי הלח"י בהשתתפות כותבים שהיו מזוהים עם ערכי המחתרת ועם עמדותיו הפוליטיות של אלדד¹⁰⁸. בביקורת הנוקבת שכתב אלדד (שייב), תחת הכותרת "ספר 'המרד' למנחם בגין"¹⁰⁹, הוזכר באחד הסעיפים דוד רזיאל, עליו נכתב כי "אין כל תאור של פעולה של דוד רזיאל"¹¹⁰, ושבגין צריך להסביר ולנמק מדוע קבע כי רזיאל נחשב אחד המפקדים הגדולים, ולא שיכריז על כך כעובדה מוגמרת מבלי להוכיחה. מכתבה זו אנו רואים, שאנשי הלח"י סירבו לקבל את דמותו של רזיאל כמנהיג בכלל, וכמנהיג צבאי דגול בפרט. ישנה ביקורת גלויה שעיקרה כי רזיאל לא פעל כמעט כמנהיג צבאי ומוביל דרך. ניתן לומר כי בעוד בעיני הציבור המזוהה עם האצ"ל ועם הציונות הדתית, ישנה אהדה והערצה כלפי רזיאל, בקרב אנשי הלח"י והשמאל, תפיסה זו נעדרה מהשיח ולא התקבלה כלל, לכל הפחות עד 1950. אין לדעת מתוך הדברים של אלדד האם ביקורתו נובעת בגלל שיתוף הפעולה של רזיאל עם הבריטים, בגלל הסכסוך המר עם שטרן או בגלל האופן שבו נהג עם חברי המפקדה בשעת החלטתו על הפסקת המאבק בבריטים בהיותו במעצר. אין התייחסות העונה על שאלה זו, אולם דווקא המבט הדי מזלזל בפן שהיה בגדר קונצנזוס בהקשר של רזיאל, היינו מפקד צבאי דגול, אומר דרשני. יתירה מזאת, ב"סלם" הוואדרה באופן רציף דמותו של שטרן, בניגוד גמור להקטנת דמותו של רזיאל.

שלוש-עשרה שנים: במלאת שלוש-עשרה שנה לנפילתו של רזיאל, ביום השנה למותו, פורסמה בעיתון "חרות" כתבה רחבה שהתמקדה באישיותו ופועלו ועל כן קיבלה את הכותרת הפשוטה "דוד רזיאל"¹¹¹. הכתבה שולבה בדפי מוסף מיוחד לזכר עולי הגרדום, ותאריך ההוצאה היה מכוון ליום אזכרתו של רזיאל. עיקר הדברים שהמחבר ביקש להציג בכתבה עסקו סביב דמותו של רזיאל כמצביא דגול המגלם את סמל המפקד היהודי הנערץ של המאה העשרים. על מנת לאמת טענה זו, הציג המחבר את רזיאל כמייסד האצ"ל וכמבססו לארגון צבאי גדול ומסודר, שכוחו ניכר במלחמת העצמאות ובהקמת המדינה. עוד ראוי לציין שהכותב מתייחס לאישיותו של רזיאל ומציגו כאדם שקט, שקול, אכפתי ורציני, אשר ממעיט בדיבור, אך סביבו חברים רבים. בן ארי, הכותב, מדגיש כי אין בכוונתו לכתוב או להציג כאן ביוגרפיה על האדם הגדול הזה, כי אין מחסור סביב העיסוק בדמותו. הוא דווקא ביקש להאיר בזרקור בכתבתו את דמותו האנושית של מפקד המחתרת ביום השנה למותו. גם בכתבה זו ניתן לראות עד כמה רזיאל נתפס כדמות ומופת

¹⁰⁸ להרחבה על דעותיו ועמדותיו ראו בספרו של פס. על הקווים המאפיינים של סלם ראו שם, עמ' 77 – 92.

¹⁰⁹ שייב י', "ספר 'המרד' למנחם בגין", סלם (2.7.1950).

¹¹⁰ שייב, שם.

¹¹¹ בן ארי י', "דוד רזיאל", חרות (26.5.1954).

היסטורית בעיני אנשי שלומו, אך מעבר לכך יש להדגיש ואולי אף לתמוה על הקביעה כי העיסוק סביבו רחב וקיים, בעוד שמעט קשה להוכיח זאת בשנת 1954 על פי מספר הפרסומים הכרוכים והקשורים ברזיאל למן מותו שלוש עשרה שנים קודם לכן. כחודש לאחר מכן, ביוני של שנת 1954 הובאה כתבה רחבה בעיתון **"העולם הזה"** (לעיל) שנועדה להציג את דמותו של רזיאל. כותרתה של הכתבה, שנכתבה על ידי אורי אבנרי הייתה **"דוד רזיאל כפי שאיש לא הכירו"**¹¹². בשער התנוסס ציור של דיוקנו, הכותרת הנ"ל עוצבה במרכז העמוד ומעליה שאלות שכותרתן מצביעה על העובדה שמדובר באדם עלום ומסתורי. לדוגמא: מי היה איש המסתורין, מה היו היחסים האישיים בינו ובין אברהם שטרן, לשם מה נסע לעיראק ועוד. תחת הכותרת הזו מובאים הדברים הבאים: "תמונות פרטיות ומסמכים שלא פורסמו בסיפור חייו המלא הראשון. מבוסס על עדויות קרוביו, ידידיו ויריביו של יוצר הארגון הצבאי הלאומי"¹¹³. הכתבה עצמה פרושה על פני שישה עמודים וחצי של העיתון, כלומר מחצית מהעיתון הוקדשה לרזיאל. תוכנה של הכתבה מתמקד בהיבטים שהוצגו בשאלות הנ"ל. עוד לפני המילים הקטנות, הכותרת הגדולה הציגה את דמותו באנקדוטות, דוגמת: "בעיני ז'בוטינסקי היה האיש לו חיכה במשך 15 שנה; להיסטוריה נכנס כיוצרו האמיתי של הארגון הצבאי לאומי; חיילים ראו בו את הטיפוס הראשון של חייל ישראלי סדיר; בעיני מעריציו היה האדם המושלם, כליל ההארמוניה, ולבסוף, ומאחורי כל השמות והתיאורים עמד אדם ענוותן, שכבש לבבות בחיוכו העדין וכמעט לא דיבר מעולם"¹¹⁴. הכתבה פתחה בתיאור נסיבות מותו של רזיאל, לאחריה התמקד המחבר בהיכרות של רזיאל עם שושנה רעייתו, משם לתיאור ילדותו ונעוריו של רזיאל, תוך השוואה לדמותו של שטרן, למשל: "שטרן היה, מורד, מהפכן, קנאי. רזיאל היה אישיות הארמונית, חסרת כל תסביכים, שלם עם עצמו ועם הבריות"¹¹⁵. לאחר מכן שוב חזר המחבר לזוגיות עם שושנה, תוך כדי שילוב הפעילות באצ"ל והדגשת הפעילות המשותפת עם שטרן בהקשר זה ואהדת ז'בוטינסקי אליו, תוך הבלטת היחס ההפוך אל שטרן. בכתבה שולבו תמונות מתחנות חייו של רזיאל וכן מכתבים שכתב. בסיום הכתבה מביא המחבר את ההשערות מה היה קורה לולא נהרג רזיאל, תוך השוואה באותו האופן לשטרן. הוא אף שוזר את דעתה של שושנה, רעיית רזיאל, באותו ההקשר, בציטוט הבא: "רזיאל, איש פלמ"ח לפני תקופת הפלמ"ח, דמות צברית מובהקת מול העסקנים הקשישים של כל המפלגות, היה, מתאים אך מעט למציאות של ישראל, 1954... אברהם (שטרן) היה מוצא את מקומו, עומד בראש מפלגה, יושב בכנסת או שהיה מעדיף כדרכו לפעול מאחורי הקלעים, אולם רזי היה מרגיש את עצמו אומלל מאד. יתכן שהיה משרת בצה"ל, אך יתכן יותר שהיה פורש לקרן זווית, כותב ספרים"¹¹⁶. מתוך הכתבה אין ספק שהצגתו של רזיאל היא של אישיות מופת, גם אם מעט טרגית. יש התייחסות רחבה גם למרכיבים אישיותיים, וכן התייחסות שמציגה את אופיו כאדם מאד מחושב ושקול, לעומת הסערה שהוצגה סביב דמותו של "יאיר". יחד עם זאת, בעוד שטרן הוצג כמקים המדינה בכתבה שפורסמה על ידי אותו כותב, באותו העיתון, רק ארבעה חודשים קודם לכן, רזיאל מובא כדמות אנושית שקטה ושלמה, שבמציאות של מדינת ישראל הייתה נשארת בצללים. קשה להגיד איזו השפעה הייתה לכתבה זו על הנרטיב של רזיאל. נראה, כי בשונה משטרן, לא הייתה כאן תזוזה של הנרטיב אל מרכז הזיכרון, וכי דמותו לא הפכה למיתוס בעיני רבים, על אף הצגתו כסמל צבאי ואנושי שראוי להעלות על נס.

¹¹² אבנרי א', "דוד רזיאל כפי שאיש לא הכירו", העולם הזה 867 (3.6.1954).

¹¹³ שם, שם.

¹¹⁴ שם, עמ' 3.

¹¹⁵ שם, עמ' 4.

¹¹⁶ שם, עמ' 16.

ארבע-עשרה שנים: ב-6.1.1956, כ"ב בטבת תשט"ז, התפרסמה בעיתון "מעריב" כתבתו של ישעיהו אביעם ארבעה יצאו למבצע- המפקד לא חזר¹¹⁷, שעיקר עניינה היה סיפור השליחות הכפולה של אנשי האצ"ל, ובראשם רזיאל, למשימה בעירק. תזמון הכתבה נעוץ בעובדה שמספר ימים קודם לכן הועבר ארונו של רזיאל מחבאניה לקפריסין (על מסעותיו של ארונו של רזיאל עד לקבורתו האחרונה בהר הרצל, יפורט להלן, בהמשך העבודה). אביעם ראיין את יעקב סיקא אהרוני, שהיה עם רזיאל, והוא שיתף את המראיין במשימה שקיבלו לוחמי האצ"ל מהבריטים, כולל על נסיבות מותו של רזיאל ועל המשך המשימה אף על פי כן. בכתבה, חשף המראיין כי כוונת האצ"ל הייתה גם לחסל את ראשיד עלי ואת חג' אמין אל חוסייני, המופתי הירושלמי, החתום במידה רבה על מאורעות תרפ"ט ועל המרד הערבי הגדול (לעיל, פרק הרקע השני). את פרקי חייו הוציא סיקא אהרוני כספר בהמשל, ועל כך יורחב בסעיף הבא, להלן.

עשרים שנה: בעיתון "חרות" ב-16.3.1961, יש עיסוק נרחב ברזיאל, כולל מוסף מיוחד. הסיבה הייתה הבאת ארונו של רזיאל מקפריסין למנוחת עולמים בהר-הרצל (להלן). בגוף העיתון מובאים פרטי מסע הלוויה ומודעות אבל מטעם גופים וארגונים שונים, ובמוסף המיוחד, בן ארבעה עמודים, פירוט ביוגרפי נרחב, תמונות של רזיאל מתחנות חייו השונות, וכן מובלט הקשר המיוחד של רזיאל עם זאב ז'בוטינסקי. את המוסף הכינו מספר כותבים, ביניהם: יוסף וינשל (להלן, בסעיף הבא), חיים לזר, אביו של רזיאל, מרדכי רזיאל, וכן הובאו בו דבריו של בגין שנאמרו ברדיו "קול ישראל"¹¹⁸.

שישים שנה: כתבתו של יוסף ברנע "המשימה הצליחה, המפקד מת"¹¹⁹, במוסף דיוקן של "מקור ראשון" התייחסה בעיקרה למשימה בעירק אליה נשלחו רזיאל וחבריו שישים שנה קודם לכן. הכותב התמקד דווקא במחדלים הקשורים בהתנהלות הבריטים בהקשר למשימה זו. אמנם הכתבה אינה מכבירה מילים על דמותו של רזיאל, ויחד עם זאת, כותרתה מתמקדת במותו ובדמותו כמפקד.

שישים ותשע שנים (וסמוך לפטירתה של שושנה רזיאל): באפריל 2010, זמן קצר לפני חג החרות, פורסמה בעיתון "הארץ", יומון ותיק, המזוהה עם השמאל הקפיטליסטי, שקהל קוראיו נחשב אינטלקטואלים מהאליטה הישראלית, כתבתו של ההיסטוריון ניר מן, "הראיון האחרון עם שושנה רזיאל, אלמנתו של מפקד האצ"ל הרביעי דוד רזיאל"¹²⁰. מן ראיין את שושנה רזיאל, אלמנתו של דוד, כחצי שנה לפני פטירתה. הראיון הובא סמוך לפטירתה, וזאת לאחר שמן, ראיין אותה כחצי שנה קודם לכן. עיקר העיסוק היה בתיאור טקס הכלולות שלה עם רזיאל, פרטים ביוגרפיים על שושנה ומשפחתה: ילדותה, נעוריה וכד', הפעילות שלה במחתרת האצ"ל וההיכרות שלה עם רזיאל, דרך החברות והנישואין. כמו כן סיפרה שושנה על הפרידה ממנו לפני היציאה לשליחות, ועל קבלת בשורת האויב על מותו. בהמשך תיארה את הלידה ואת הטראומה של מות התינוק יומיים בלבד לאחר לידתו. עוד סיפרה בכתבה על המשך דרכה באצ"ל גם לאחר מות בעלה ועל המאמצים הרבים שהשקיעה בפעילות להבאת עצמות רזיאל לקבר ישראל (על כך יורחב להלן, בפרק הבא). בסיום הכתבה הביא מן דברים על שושנה שהתייחסו לפעילותה החינוכית הענפה במהלך השנים, ולסיום ביוגרפיה קצרה על דוד רזיאל ופעילותו. הכתבה אינה מתיימרת להפוך

¹¹⁷ אביעם י', "ארבעה יצאו למבצע- המפקד לא חזר", מעריב (6.1.1956), עמ' 6, 11.

¹¹⁸ נקדימון ש' ואחרים, "היום שב דוד רזיאל לחיק המולדת", חרות (16.3.1961), עמ' 1 – 2, מוסף מיוחד, עמ' 1 – 4.

¹¹⁹ ברנע י', "המשימה הצליחה, המפקד מת", דיוקן, מקור ראשון (1.6.2001), עמ' 15 – 17.

¹²⁰ מן נ', "הראיון האחרון".

את רזיאל למיתוס או לדמות מופת, ויחד עם זאת נראה לי שהנחת היסוד היא שרזיאל הוא דמות מוכרת וידועה, הנטועה בזיכרון הקולקטיבי, גם אם לא כמיתוס, הוא בהחלט חלק מהנרטיב. שבעים ושבע שנים: במלאת שבעים ושבע שנים לנפילתו של רזיאל, התפרסמה בעיתון "בשבע", שבועון המזוהה עם הציונות הדתית החרד"לית, כתבתו של שמעון כהן "ממרכז הרב להובלת האצ"ל"¹²¹, שהתמקדה בדמותו של רזיאל. המראיין הראשי היה גדעון מיטשניק, מנכ"ל מכון ז'בוטינסקי דאז, והכתבה הביאה צילום מכתב שנחשף מתוך כתבי רזיאל, שאותו כתב לסביו ובו תאר טיול בית ספרי לירושלים ולכותל ובקשה שישלח לו שישה סדרי משנה. עוד ציין מיטשניק בראיון שללא ספק רזיאל היה המפקד של הארגון בה"א הידיעה, והבולט שבין מנהיגיו. בנוסף, הובאו ציוני דרך ביוגרפיים כגון מחוז הולדתו, לימודיו בישיבת "מרכז הרב", הפעולה שבה נפל ועוד. אין ספק כי בעיני הציבור הדתי-לאומי הייתה דמותו של רזיאל מרכזית ומיתית. העובדה שאדם דתי, מקיים מצוות, ותלמיד בישיבת "מרכז הרב", הפך למפקד מחתרת שרבים מהם הזדהו עם דרכה, הביאו ליצירת נרטיב נוסף, הגם אם לא חלופי, במקומו של רזיאל בזיכרון הקולקטיבי.

שמונים שנה: במלאת שמונים שנה לנפילתו של דוד רזיאל, התפרסמה בעיתון "מעריב", ב-20.5.2021, כתבה על אזכרתו, אותה כתב יוסי אחימאיר, בנו של אב"א אחימאיר, מחברי תנועת הרוויזיוניסטים, ומראשי "ברית הבריונים" שחבריה, וביניהם אב"א, שאף ישב בכלא על הסתה לרצח, נחשדו ברצח חיים ארלוזורוב ביוני 1933 (מספר ימים לאחר מכן פורסמו הדברים שהובאו בכתבה הנ"ל גם ב-news1). עיקר הכתבה, תחת הכותרת "סיפורו של 'מבוקש כפול': היכן עומדת הנצחת דוד רזיאל"¹²², עסקה בדיווח על הנוכחים בטקס, ואולם תשומת לב לא מעטה הוקדשה להשתתפותו הקבועה של נשיא המדינה דאז, ראובן ריבלין בטקס לזכרו. בדבריו העיד הנשיא כי פעם אחת בלבד במהלך שישים השנים של קיום האזכרה (מאז הועלו עצמותיו של רזיאל ארצה), הוא נעדר מהטקס בשל השתתפותו במלחמה. ריבלין אף צוטט בכתבה כשהתחייב שגם לאחר סיום כהונתו כנשיא ימשיך להגיע לטקס. עוד פורט בכתבה על דרכו של רזיאל אל צמרת פיקוד הארגון, וישנה התייחסות למאמר שכתב בזמנו אביו של אחימאיר בשם "המפקד הירושלמי" על רזיאל והפניה למאמר נוסף שלו. בנוסף, הזכיר אחימאיר בתמציתיות את מורשתו הספרותית של רזיאל. בסיום הכתבה ביקש אחימאיר להעלות על נס את מכון ז'בוטינסקי וגופים נוספים שכדבריו: "שליחותם היא להנחיל לדורות הבאים את רוח התעוזה ומופת ההקרבה של רזיאל, המפקד הירושלמי, המפקד בה"א הידיעה"¹²³. מכתבה זו ניתן ללמוד כי ישנם גופים חינוכיים ותיעודיים שלקחו על עצמם את הנצחתו של רזיאל במרחבים השונים, אך פעילותם טרם הגיעה אל הציבור הרחב ואינה מורגשת דיה. בנוסף, שוב, כבמקורות עיתונאיים קודמים, הודגשה דמותו של רזיאל כמפקד מופתי. כתבות דומות, שעסקו בטקס, בדבריו של הנשיא ריבלין ובדמותו של רזיאל כמפקד דגול פורסמו גם בבמות עיתונאיות נוספות¹²⁴.

לסיכום, ניתן לראות כי העיתונות עוסקת באזכור שטרן ורזיאל בעיקר, כאמור, סביב אזכרותיהם או טקסים מיוחדים לזכרם. עיקר הכתבות מופיעות בעיתונות של "המגרש הביתי" של

¹²¹ כהן ש', "ממרכז הרב להובלת האצ"ל", בשבע (8.5.2018), <https://www.inn.co.il/news/372675>

¹²² אחימאיר י', "סיפורו של מבוקש כפול: היכן עומדת הנצחת דוד רזיאל", מעריב (20.5.2021), <https://www.maariv.co.il/news/viral/Article-841645>

¹²³ שם, שם.

¹²⁴ ראו למשל: אחימאיר י', "מצדה על הר הבית", news 1 מחלקה ראשונה (21.5.2021): --- "מצדעים לחללי האצ"ל", ערוץ 7 (5.5.2021) ועוד.

השקפותיהם, אך בחלוף השנים ישנן גם כתבות בעיתונות שאינה נמנית עם "אנשי שלומם". מרבית הכתבות מביאות את ההיבטים של "אחרי מות קדושים אמור" ¹²⁵, אך יש גם מיעוט שלא. עוד ניתן ללמוד שעם השנים הפוליטיזציה של הזכרון פתחה את שערי הפנתיאון הקולקטיבי גם לשטרן ורזיאל ואפשרה התפתחות מיתית של דמותם, כאשר "יאיר" נכנס בשערים אלה באופן יותר בולט ונוכח מרזיאל.

3. הנצחה וזכרון בכתובה 'פופוליסטית': ספרות יפה וכתובה חינוכית-תרבותית:

3.1 ספרות יפה:

ילדים ולבני הנעורים: בספרות הילדים והנוער ניתן לציין שתי סופרות בולטות, שכל אחת מהן כתבה עשרות ספרים ורומנים היסטוריים-ביוגרפיים אודות דמויות מראשית הציונות ותקופת המחתרות: דבורה עומר ¹²⁶ וגלילה רון-פדר-עמית (לעיל). מתוך הבדיקה של שלל הספרים בעלי הגוון ההיסטורי, שהתמקדו בדמויות ציוניות, שאותם כתבו השתיים, ניתן למצוא את סיפורם של איתמר בן אב"י, שרה אהרונסון, הרצל, בן-גוריון, זהרה לביטוב, צביה לובוטקין, טוביה קושניר, מניה שוחט, יצחק רבין ועוד שכתבה עומר, ואת סיפורם של רחל ינאית בן צבי, א"ד גורדון, מנחם בגין, ז'בוטינסקי, ח"נ ביאליק ועוד רבים אחרים שכתבה רון-פדר-עמית. בחיפוש אחר הספרים, מצאתי כי בשנת 1973 הוציאה רון-פדר-עמית ספר על חייו של "יאיר" שטרן בשם: "המורד". מדובר על שלב מוקדם מאד בחייה כסופרת, שכן ספרה הראשון יצא בשנת 1972. היה זה ספרה השלישי, והוא יצא בהוצאת "מלוא", ומנה מאה חמישים ואחת עמודים בסך הכל. בתקציר הספר הובאו המשפטים הבאים:

ספר זה הוא נסיון לספר לבני הנעורים על אחד האישים המסעירים בתקופת המאבק לעצמאותנו - הוא אברהם שטרן ("יאיר"), יוצרו ומפקדו הראשון של ארגון "לוחמי חירות ישראל" (לח"י). הכוונה שהנחתה את המחברת בכתובתה היתה, קודם כל, לעורר את סקרנותם של הקוראים להכיר טוב יותר דמות מיוחדת זו, שפעלה בתקופה כה רבת סכנות. ואם תתעורר הסקרנות - אולי היא תניע את הקורא לחפש בספרי היסטוריה ובמקורות אחרים, לחקור ולהכיר את התקופה כולה, להסיק מסקנות ובעזרתן לשבץ את "יאיר" במקום הראוי לו בתולדותינו.

מעניין לראות כי הדברים שעניינו את המחברת ו/או את ההוצאה היו בעיקר להביא לכך שהקוראים הצעירים יוסיפו לחפש מידע על תקופת המדינה שבדרך, ועוד, יש בדברים את הרצון להכניס את דמותו של שטרן ואת פועלו לנרטיב המרכזי ולזיכרון הקולקטיבי, שכן, לתפיסת הנ"ל, זה המקום הראוי לו. דברים אלה, שנכתבו במחצית הראשונה של שנות השבעים, עולים בקנה אחד עם הדברים שהוצגו הן בפרק הרקע השני, אודות תקופת שינוי הזיכרון הקולקטיבי והכנסת נרטיבים נוספים להיסטוריוגרפיה, והן ליחס שניתן היה לראות בפרק זה לעיל, בעיתונות הכתובה. עוד ראוי להדגיש כי לא מצאתי ספר לבני הנעורים על דמותו של דוד רזיאל. לצד זה ראוי להעיר כי גם העובדה שיצא ספר על שטרן, אין בה כדי להעיד שהגיע אל קהל קוראים רחב. מאנשים עמם שוחחתי בעת כתיבת העבודה, ושגדלו בטווח השנים התואמות קריאה בספר זה, וקראו הרבה מאד בצעירותם, לא מצאתי מי שהכיר, קרא, או התוודע להימצאו של ספר זה בארסנל

¹²⁵ ביטוי הלקוח מסדר הפרשיות בספר ויקרא, שפירושו שלאחר מות אדם אין לדבר בגנותו ויש להעלות את זכרו על נס.

¹²⁶ דבורה עומר, סופרת שכתבה עשרות ספרים לילדים ולנוער. ילידת 1932, גדלה בקיבוץ מעוז-חיים. הוריה התגרשו בילדותה, ואמה נהרגה בתאונת אימונים במסגרת חברותה בהגנה, כאשר דבורה הייתה בת 11 בלבד. עסקה בכתובה משנות העשרים לחייה, וספרה הראשון היה "דפי תמר", שהחל כמדור בעיתון "דבר לילדים".

ספרי הקריאה לבני נעורים, על אף שהכיר ספרים רבים אחרים שהשתייכו לאותו הז'אנר, של אותן המחברות ואחרים.

בהקשר של ספרות ילדים, ניתן לראות תמונת מצב, המראה את השינוי במקומו של הזכרון הקולקטיבי בהקשר של שטרן ורזיאל, תמונה המשתקפת דרך שני ספרים שנכתבו על ידי אותה המחברת, ושייכים לאותה הסדרה. מדובר ב"מנהרת הזמן" של גלילה רון-פדר-עמית, סדרה היסטורית המיועדת לילדים (לעיל, במבוא). הספר האחד יצא בשנת 2005, כספר ה-28 בסדרה: "חיל ומשורר", הוקדש לסיפורו של שטרן ולפעילותו במחתרת הלח"י. הכותרת לקוחה מתוך שיר של שטרן שנכתב בתמוז תרצ"ד, בהיותו בפירנצה, "כן, גם אני חיל ומשורר!"¹²⁷. בשנת 2021, יצא סדר נוסף בסדרה, 79 במספרו, וכותרתו "הקומנדו היהודי יוצא לבגדד". ספר זה מתמקד בפעולת האצ"ל ובסיפורו של דוד רזיאל. לסיכום חלק זה, ניתן לומר כי ספרות הילדים והנוער רובה ככולה, שנכתבה על דמותם של השניים, שייכת לאותה המחברת-גלילה רון-פדר-עמית. היא כתבה שני ספרים על דמותו של "יאיר" שטרן, במרחק של שלושה עשורים האחד מן השני, הראשון לבני הנעורים והשני לילדים צעירים יותר. רק לפני כשנה יצא הספר על דוד רזיאל, מה שנראה כי כניסתו למרחבי הזיכרון הקולקטיבי איטית יותר מזו של שטרן, וייתכן שנוכל לראות עוד בכיוון זה בשנים הבאות. אולי אף ניתן יהיה לראות תהליך הדרגתי של כניסה למרחב הבוגר יותר, הן דרך כתיבה חינוכית והן דרך המחקר האקדמי.

למבוגרים: הרומן הביוגרפי שנכתב, הנו על שטרן, וזהו ספרו של הסופר והעורך משה שמיר¹²⁸, איש שמאל מובהק בעברו, שהוציא בשנת תשס"א את: "יאיר – רומן ביוגרפי"¹²⁹. בשער הספר, עב הכרס, המונה חמש מאות חמישים ואחת עמודים מתנוסס דיוקנו של גיבור הספר. הספר מספר את כל סיפור חייו ועד למותו של שטרן. בתקציר, ניתן, כפי שכבר הראיתי לעיל, לחוש את היחס אליו כאל מושיע, הלוחם כנגד הבריטים:

בספר משורטטים, בתנופה רחבה ובקווים עזים, המעגלים הגדולים, הגלובליים של תקופת המאבק והמחתרות, הנושקים, בו בזמן, למעגלים הפנימיים, האינטימיים והעדינים של חיי "יאיר", של אהבתו הקסומה לרוני, של "יאיר" כמשורר, כמלומד מזהיר במקצועות הקלאסיקה, כשוחר האמנויות - מעגלים שבמרכזם עומד "יאיר" במלוא אישיותו כמפקד חורף גורלות, היוצא למלחמה על השלטון הבריטי בארץ – ישראל [הדגשה שלי-א.ק.].

מהתקציר ניתן ללמוד כי אופיו של "יאיר", כמשורר עדין נפש, רע ובעל אוהב, משתלב עם הצגתו כלוחם ללא חת מול האויב. ספרו של שמיר הוא מהמוכרים שבין כתביו, ומגלישה קצרה במרחבי הרשת, עולה כי רבים ראו בספר יצירת מופת מרתקת, מעשה אומנות של שמיר ועוד. בניגוד לרוח זו, אחת מהביקורות על הספר, שנכתבה על ידי תום שגב¹³⁰, במוסף הספרים של עיתון "הארץ", משדרת תובנות אחרות והפוכות. כותרת מאמרו: "המחתרת מייצרת משוגעים, ואולי אפילו

¹²⁷<https://benyehuda.org/read/52>

¹²⁸ משה שמיר היה סופר ופובליציסט, וכיהן גם כחבר כנסת מטעם הימין. יליד צפת, בן למשפחת פועלים שהתיישבה תחילה בראש-פנה. שמיר גדל בתל-אביב והיה חניך בתנועת הנוער "השומר הצעיר". שירת בפלמ"ח וכל אותה העת עסק בכתיבה והזדהה עם השמאל הפוליטי. לאחר מלחמת ששת הימים היה חבר בתנועה למען ארץ ישראל השלמה ובתקופה זו התנתק מן השמאל וחבר לליכוד ולאחר מכן לתנועת התחייה. כתב עשרות ספרים ידועים שהתפרסמו בציבוריות הישראלית דוגמת "הוא הלך בשדות", "מלך בשר ודם" ועוד. נפטר ב-2004.

¹²⁹ שמיר מ', יאיר, רומן ביוגרפי, תל-אביב, תשס"א.

¹³⁰ תום שגב הוא עיתונאי והיסטוריון חוקר, שבין מחקריו ניתן למנות היבטים הקשורים לשנות המדינה שבדרך, הקמת המדינה ולשנות הראשית. הוא נמנה עם אסכולת "ההיסטוריונים החדשים", העושים שימוש מגוון ב"היסטוריה מלמטה" ובעזרתה מנפצים מיתוסים ומערערים על נרטיבים שהתגבשו בזכרון הקולקטיבי-לאומי.

להיפך - משוגעים מייצרים מחתרת¹³¹. בסקירתו, לא חוסך שגב, ביקורת קשה ונוקבת, הן על דמותו ופועלו של "יאיר" שטרן, והן על שמיר, הכותב. הוא מכנה את שטרן "מחבל עברי" ו"גיבור ואגנריאני" ועל הספר עצמו כותב ש"היה מפיק תועלת מחפיפה ותספורת אצל עורך מיומן; בצורתו הנוכחית הוא ארוך מדי, מבולבל למדי ועל כן מייגע למדי"¹³². לאור הפרטים המזהים שהוצגו בהערות השוליים אודות האג'נדה וגישת מחבר המאמר, ולאור העובדה כי הבמה בו פורסמו הדברים הייתה עיתון המזוהה עם הצד השמאלי של המפה הפוליטית, נראה כי אפשר לקבוע שהמסרים לא מפתיעים, ויחד עם זאת, יש להדגיש ששגב אינו חולק את האהדה וההערכה, כפי שבאו לידי ביטוי מחבריו לצד הפוליטי כפי שהוראו לעיל. לצד סקירה זו, כאן המקום להדגיש שלא מצאתי ספר בעל אופי של רומן היסטורי שנכתב על דוד רזיאל. כלומר, העיסוק בדמותו של "יאיר" עולה פי כמה וכמה, על פני העיסוק בזו של רזיאל, שנעדרת לעת עתה מסוגת כתיבה זו.

3.2 ספרים בעלי אופי תרבותי-חינוכי:

בסעיף זה ייכללו ספרים שלא נכתבו כרומנים היסטוריים וכספרות יפה, אך גם לא כמחקר אקדמי שפורסם בבמה מחקרית. אם כן, משויכים פה כתבים בעלי אופי תרבותי וחינוכי על ידי אנשים שהכירו את דמותם ו/או כאלה שביקשו להנציח ולפרסם את פועלם ואישיותם. ראוי לציין בהקשר זה כי ישנה הוצאה הנקראת **"יאיר"** ויעודה להוציא ספרים על שם שטרן, הן שעיסוקם המרכזי בו, והן במחתרת הלח"י. זוהי הוצאה שאינה שייכת לאקדמיה ורבים מהספרים המשתייכים לכתיבה החינוכית-תרבותית יצאו בה. הוצאה כזו אינה קיימת על שמו של דוד רזיאל. סדר הספרים יוצג באופן כרונולוגי ועל פי העיסוק בעומדים במרכז עבודה זו.

"יאיר" שטרן:

בשיטוט בחנות הספרים הווירטואלית של **"העמותה להנצחת מורשת לח"י"**¹³³, ערכתי חיפוש ראשוני כדי לאתר ספרים שנכתבו המשתייכים לסוגה זו. הספר הראשון שמצאתי ונכתב על "יאיר", יצא בשנת 1955 ונכתב על ידי יעקב וינשל, רופא וסופר, תושב תל-אביב ומחבריה הבולטים של התנועה הרוויזיוניסטית¹³⁴. שם הספר **"הדם אשר בסף"**¹³⁵. וינשל תאר במבוא לספר כי הסיבה שהניעה אותו לכתוב את סיפור חייו של שטרן, היה חוסר ההערכה של החברה כלפיו. הוא העיד שהוא עצמו לא העריץ אותו במיוחד בעודו בחיים, אך מששמע על נסיבות מותו אותו חלה תפנית ביחסו. בספר מביא וינשל בשפה ספרותית ורהוטה את קורות חייו של "יאיר", ומשפחתו, מסעותיו כילד ברחבי העולם, השכלתו והשתלבותו בעולם המחתרות, אהבתו לרוני, הפילוג עם רזיאל ומותו המר. הספר הבא שיצא, גם הוא על חייו של "יאיר", הוא משנת 1978 בהוצאת **"מקדה"** ושמו **"מרבד אדום, דרכי עם יאיר"**. כותב הספר, אריה קוצר, יליד רוסיה, חבר בתנועת בית"ר, עלה ארצה בשנת 1935. היה חבר באצ"ל ובלח"י, ולימים איש חינוך, תושב ראשון לציון, שעסק בכתיבה מחקרית, פוליטית, ספרותית ולירית. הספר, כמו רבים מכתביו, יצא

¹³¹ שגב ת', "המחתרת מייצרת משוגעים, ואולי אפילו להיפך - משוגעים מייצרים מחתרת", **הארץ** (24.9.2001), <https://www.haaretz.co.il/misc/2001-09-24/ty-article/0000017f-e221-d804-ad7f-f3fbfcee0000>

¹³² שם, שם.

¹³³ <https://lehi.org.il/he/%D7%91%D7%99%D7%AA-%D7%97%D7%93%D7%A9%D7%9C%D7%A9%D7%9C>

¹³⁴ https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%99%D7%A2%D7%A7%D7%91_%D7%95%D7%99%D7%A0%D7%A9%D7%9C%D7%A9%D7%9C

¹³⁵ וינשל י', **הדם אשר בסף**, תל אביב, תשט"ז (ומהדורה נוספת בהוצאת יאיר בתשל"ח).

בהוצאה שהוא עצמו ייסד¹³⁶. אמנם את הספר לא עלה בידי להשיג בספריה הציבורית שביישובי כיהוא אינו מצוי במלאי הספרים שבה. אולם, בעזרת מנחה עבודה זו, ד"ר יצחק פס, למדתי כי הספר הוא אוטוביוגרפיה אודות קוצר, לוחם מחתרת שהיה בכלא ובמחנות המעצר באפריקה ואירועי "יאיר" מתוארים מנקודת מבטו של המחבר.

ספר נוסף על "יאיר שטרן", שנכתב על ידי הסופרת עדה אמיכל-ייבין¹³⁷ יצא בשנת 1986 בהוצאת "הדר" ושמו "בארגמן". זהו רומן ביוגרפי על "יאיר" שטרן. בעיתון "מעריב" כתב פנחס גינוסר, יוצא לח"י בעצמו, את רשמיו מהספר. הוא מתאר בקצרה פרטים ביוגרפיים מחייו של "יאיר" ומבקש להדגיש שיש קונטקסט היסטורי רחב שיש להכיר כדי להבין את התמונה המלאה. ציטוט בפתח הכתבה, מעמיד דברים שהם, הם במוקד עבודה זו, באור המהדהד את מה שכבר נטען בהקשר של צמיחת מיתוס "יאיר":

בן שלושים וארבע, מבודד ושנוא, היה "יאיר" (אברהם שטרן) כשנורה בידי הבולשת הבריטית בתואנת שקר שניסה לברוח. כעבור שני עשורים כבר נכון לו מקום של כבוד בפנתיאון גיבורי התחייה הלאומית, כשעל מכבדי דמותו ומוקירה נמנים גם בני פלוגתא חריפים כדוד בן-גוריון ויצחק שדה¹³⁸.

גם את הספר הזה לא הצלחתי לאתר. מספריית העמותה הוא אזל, ובספריה העירונית של יישובי, הוא לא היה במלאי. ראוי להוסיף בהקשר זה, שככל הנראה בתקופת יציאתו הוא עורר הדים רחבים, שכן מצאתי, שבנוסף לביקורת אותה הבאתי לעיל ב"מעריב", יצאו עוד שש כתבות בעיתונות: ב"דבר", "על המשמר" "בידיעות אחרונות", ועוד מאמר בכתב העת "כיוונים"¹³⁹. באותה השנה יצא גם ספרו של יעקב גלבע (פולני), מחברי הלח"י, "בלכתך בשדות אימה". הספר אינו רק על שטרן, אך מתאר בו בהרחבה על "יאיר" ומאמצו הבלעדיים להצלת היהודים משואה, ועל ימי המאבק בשלטון הבריטי¹⁴⁰. בשנת תשס"ו יצא הספר "מקדש המולדת בדם", ליצחק סטרינסקי. הספר מתאר את חייו ומחשבתו של שטרן¹⁴¹. הוא יצא בהוצאת "המאיר לדוד" הוצאה המתייחדת בפרסומים בעלי אופי דתי-תורני ולאומי. בספר ישנה התייחסות נרחבת לרעיון בניין המקדש שהיה אחד מעיקרי התחייה שכתב שטרן, והוא מצטט בו מכתבים שכתב "יאיר" ושכתבו לו על הנושא¹⁴². עוד ספר שיצא בהוצאה פנימית של בית ספר שדה כפר-עציון, במלאות שבעים שנה לרצח, הנו "חיילים אלמונים". זהו לקט מקורות שערכו שניים ממדריכי בית הספר שדה דאז, רעות פוקסמן ובנימין טרופר. הספר כולל רקע כללי על הלח"י, מידע אודות מנהיגי הלח"י, ובכללם שטרן, רצח "יאיר", פעולות בולטות של הארגון, המחתרת במלחמת העצמאות ופירוק הלח"י¹⁴³. זהו ספר שניתן לשייכו לחינוך הלא פורמלי, שנועד למדריכי ידיעת הארץ.

¹³⁶ להרחבה על דמותו ופועלו בתחומים השונים ראו:

<https://gen.rlm.co.il/persons/%D7%A8%D7%99%D7%94-%D7%A7%D7%95%D7%A6%D7%A8>

¹³⁷ עדה אמיכל-ייבין, סופרת ומחזאית, צברית, ילידת פתח-תקוה, שירתה בפלמ"ח ועסקה בהוראה עד לנישואיה לארכיאולוג זאב ייבין. בנו של יהושע ייבין מהאינטלקטואלים הבולטים בימין הרדיקלי. כתבה רומנים רבים, ביניהם גם היסטוריים, וכן את הביוגרפיה של ישראל אלדד (שייב), איש הלח"י וממפקדיו הבולטים גינוסר פ', "על יאיר בחייו ובמותו", מעריב (2.5.1986).

¹³⁸ <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/01192.php>

¹³⁹ גלבע (פולני) י', בלכתך בשדות אימה, תל-אביב, 1986.

¹⁴⁰ סטרינסקי י', מקדש המולדת בדם: חייו ומחשבתו של אברהם שטרן-יאיר, אריאל, תשס"ו.

¹⁴¹ הנ"ל, "בנפול הבית, נפלה המלכות", מקור ראשון, מוסף שבת (28.1.2011).

¹⁴² פוקסמן ר' וטרופר ב' (עורכים), חיילים אלמונים: 70 שנה לרצח אברהם "יאיר" שטרן, לקט מקורות, כפר עציון, 2012.

דוד רזיאל:

בחיפוש שערכתי אחר ספרים שמוקד עיסוקם היה דוד רזיאל, לא מצאתי אף ספר שמוקדו הוא רזיאל, אך מצאתי שני ספרים שרזיאל מופיע בהם. הספר הראשון יצא בשנת תשכ"ז (1966), עוד לפני מלחמת ששת הימים, בהוצאת "הדר", בעלת הנטיות הרוויזיוניסטיות-ימניות. בספר ששמו "מעלות לוחמים", עשרים ושלושה פרקי גבורה על דמויות חלוציות שעמדו איתן למען העם והמולדת. בין היתר מוצגים בספר סיפוריהם של אבשלום פיינברג, שלמה בן-יוסף, יצחק שדה, אלי כהן ועוד. סיפורו של רזיאל מוצג שישי מבין הדמויות, שכן סדר האירועים הוא כרונולוגי, וסיפורו של רזיאל מונה חמישה-עשר עמודים. הוא נכתב על ידי משה בן-שאול שגם ערך את הספר¹⁴⁴. בפרק על רזיאל מובאים קורות חייו, הגורמים שהביאו להצטרפותו לאצ"ל, היציאה לשליחות, נפילתו וגלגולי קבורתו עד הגיעו למנוחה אחרונה בהר הרצל¹⁴⁵. גילוי נאות שיש להדגיש כאן הוא כי הפרק העוקב באותו הספר, עוסק ב"יאיר" – אברהם שטרן. הוא מונה תשעה עמודים ונכתב על ידי גבריאל שטרסמן, בנם של לילי והנריק שטרסמן, מקורבי "יאיר" בפעילותו בוורשה, שהוזכרו בפרק הרקע השני, לעיל¹⁴⁶. ספר זה לא צוין לעיל, כיוון שבסעיף הקודם הובאו רק ספרים שכל מוקדם הוא העיסוק בשטרן. מכיוון שעל רזיאל אין כאלה בנמצא, תואר כאן הספר שבו תוארו סיפוריהם של השניים. עוד אוסיף כי הספר הודפס בארבע מהדורות בתוך פחות משנתיים, מה שיכול להעיד על מידת הפופולריות שתפס אצל קהל הקוראים הרחב. הספר השני יצא בהוצאה עצמית (הוצאת "סיקא") של מחברו, ובו סיפור חייו. מדובר ביעקב סיקא אהרוני, שכבר הוזכר כאן לעיל, כלוחם האצ"ל שהיה עם רזיאל בפעולה בעירק. סיקא אהרוני הוציא בשנת תש"ס את קורות חייו, החל מילדותו בירושלים, דרך נעוריו כחבר בתנועת בית"ר ובברית החשמונאים, ועד לעלומיו ופעילותו באצ"ל ובאדומים, יחידת הסיירת המיוחדת של הארגון. במרכז הספר הפעולה בעירק, שבחלקה יועדה גם לחיסול המופתי עוכר ישראל, חגי אמין אל חוסייני. סיקא אהרוני נתפס מאוחר יותר על ידי הבריטים, שהה במעצר האפריקה, ולאחר הקמת המדינה היה מורה, מחנך ומנהל תיכון. עסק גם בכתיבת ספרות יפה למבוגרים ולנוער¹⁴⁷. על אף שהספר הוא מעין אוטוביוגרפיה, המחבר העיד במבוא, כי המטרה המרכזית היא תיאור השליחות של רזיאל, בפועל, ישנו פרק אחד העוסק ברזיאל, והוא מתפרש על כחמישים עמודים מתוך כמאה ושבעים עמודי הספר (ללא הנספחים והביאורים). יחד עם זאת ראוי להזכיר כי רזיאל לא עומד במוקד כל העמודים הנ"ל, אלא כבחמישים מתוכם בלבד¹⁴⁸. לסיכום ניתן לראות כי הספרות היפה, והספרות הפופוליסטית, הן לבני הנעורים והן למבוגרים, מיעטה באופן יחסי להתמקד בדמותו של רזיאל, ופער זה בולט על רקע הכתיבה הנרחבת על שטרן.

¹⁴⁴ בן-שאול מ' (עורך וכותב), "ראשון בין שווים, דוד רזיאל", בתוך: מעלות לוחמים, תל-אביב, תשכ"ז, עמ' 58 - 65.

¹⁴⁵ שם, שם.

¹⁴⁶ שטרסמן ג', "משורה ישחרר רק המוות", שם, עמ' 74 - 83.

¹⁴⁷ סיקא אהרוני י', בעקבות המופתי עם דוד רזיאל, רמת-גן, תש"ס.

¹⁴⁸ שם, עמ' 7, 63 - 78, 101 - 102.

4. כתבי שטרן ורזיאל שהוצאו בחייהם ולאחר מותם:

"יאייר" שטרן:

שירי "יאייר": שיריו של שטרן יצאו פעמים מספר במהלך השנים על ידי הוצאות שונות. החלוץ שבהם יצא בשנת 1950 בהוצאת "סולם"¹⁴⁹, ובשנת 1964 יצא הספר במהדורה שנייה בהוצאת "הועד להוצאת כתבי לח"¹⁵⁰. נראה כי המהדורות הללו לא הקיפו די את הרצון לפרסם את שיריו. בשנת 1982 יצא ספר נוסף של שיריו תחת הכותרת "בדמי לעד תחיי", שורה מתוך שירו האלמותי "מולדת"¹⁵¹, ובשנת 2002 יצא שוב תחת אותה הכותרת, בעריכת שפילמן ואלדד, עם תוספות שראוי לציין: השירים צולמו מכתב ידו המקורי ושובצו בדפי הספר, ולחלקם אף צורפו התווים של השירים שהולחנו. בנוסף לשירים, נכתבה ביוגרפיה קצרה של שטרן מפי ישראל אלדד, חברו למחתרת, וכן מספר מכתבים שכתב "יאייר"¹⁵². לסיום פסקה זו, ראוי להזכיר ספר נוסף, שיצא עוד לפני המהדורה האחרונה של ספר השירים. זהו ספרה של יאירה גנוסר, משוררת וסופרת ילידת חיפה, שהייתה בנעוריה חברת לח¹⁵³. הספר יצא בשנת 1998, בהוצאת "יאייר", תחת הכותרת "לא בשבילנו שר הסקסופון", והוא למעשה עיבוד של מחקר אקדמי (להלן), לספר פופוליסטי באופיו, המיועד לקהל הקוראים הרחב¹⁵⁴.

מכתבי "יאייר": הספר המרכזי הנכלל בכותרת זו הינו "מכתבים לרוני"¹⁵⁵. זוהי אסופת מכתבים הכוללת מאה עשרים ושישה כתבים שכתב "יאייר" לרוני, בת-זוגו ותשעה עשר מכתבים נוספים שכתב למשפחתו וחבריו. הספר יצא לאור בשנת תש"ס, שישים שנה בקירוב, לאחר מותו. עורך הספר, אהרן אמיר, היה חבר בלח¹⁵⁶, אך גם חבר ה'כנענים'¹⁵⁶. הוא כתב פרוזה ושירה, לצד מסות פוליטיות וחברתיות, ובסוף שנות החמישים ייסד את כתב העת הספרותי "קשת"¹⁵⁷. אמנם עיקר מכתביו הם לאהובתו רוני, ולכאורה עוסקים בעניינים שמחוץ לפעילות המחתרתית, אך גם מהם ניתן ללמוד רבות על המפקד שהיה, על פעילותו ועל דרך מחשבתו. ניתן לראות את הקו המנחה של חייו, ממש עד ליומו האחרון, בו נכתב המכתב האחרון שבספר, אל חבריו לנשק.

דוד רזיאל:

לא מצאתי ספר שהוצא לאחר מותו של רזיאל ושכלל מכתבים, עדויות או זכרונות ורשמים שכתב. יחד עם זאת, נראה לי שראוי לציין כי רזיאל הוציא בימי חייו שלושה ספרי הדרכה צבאיים, שניים שכתב בעצמו ואחד נוסף שכתב יחד עם שטרן. אלה היו ספרים או חוברות שעסקו בנושאים צבאיים כסדר ומשמעת, הדרכה צבאית, שימוש בנשק וכד'. על הספר המשותף

¹⁴⁹ הוצאת סולם נוסדה על ידי ישראל אלדד (שייב), מראשי המחתרת וממשיך דרכו של שטרן. בהוצאה זו יצאו לאור ספרי הנצחה, שירי "יאייר", מאמרים אידיאולוגיים ועוד.

¹⁵⁰ שטרן א' (יאייר), ספר השירים, תל-אביב, 1950 (מהדורה ראשונה), 1964 (מהדורה שנייה).

¹⁵¹ השיר "מולדת" נכתב בסיון תרצ"ד באיטליה. זהו שיר כמיהה לארץ ישראל, מעין שיר-השירים מודרני, אך בעיניים בעלי אופי צבאי. יש בשיר קידוש של קשרי אדם-אדמה-דם, והוא תואם את השקפותיו ופעילותו של שטרן. הולחן בשנת 2016 בביצועה של ענת מלמוד.

¹⁵² אלדד י' ושפילמן א' (עורכים), בדמי לעד תחיי, תל-אביב, תשס"ב.

¹⁵³ להרחבה על דמותה ויצירתה של גנוסר ראו: <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/00293.php>.

¹⁵⁴ גנוסר י', לא בשבילנו שר הסקסופון, ירושלים, תשנ"ח.

¹⁵⁵ שטרן י' (כתב), אמיר א' (עורך), מכתבים לרוני, תל-אביב, תש"ס.

¹⁵⁶ הכנענים הייתה תנועה אידיאולוגית-תרבותית ששאפה לעבריות ארץ-ישראלית המנותקת מהמסורת הגלונית ומחברת ללאומיות אוניברסלית והייתה בעלת קשרים אידיאולוגיים ואישיים ללח¹⁵⁷. מובילה היה יונתן רטוש ופעילותם הייתה בולטת בתחום הספרות, האמנות, החברה והפוליטיקה בשנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים. להרחבה ראו: פס י', "הכנענים בעקבות נסיון ההתנקשות בשר התחבורה דוד צבי פנקס ב-1952", עיונים, 37 (תשפ"ב), עמ' 37 – 62.

¹⁵⁷ להרחבה על פעילותו הספרותית הענפה של אמיר ראו: חבר הספרנים, לקסיקון הספרות העברית החדשה, <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/00635.php>.

"האקדח" הורחב לעיל בפרק הרקע השני. השניים האחרים נכתבו בידי רזיאל בעצמו. שניים מתוך השלושה נשאו שם עט ולא את שמו שלו¹⁵⁸.

5. הנצחה וזיכרון במחקרים אקדמיים:

"יאיר" שטרן:

המחקרים אודות שטרן הם מגוונים ועוסקים לצד ניתוח שירתו, מאפיינים צבאיים וכד'. חלק מהמחקרים עוסקים בצדדים רחבים יותר של הארגון ושמו משובץ בהם, וחלקם עוסקים בו עצמו. נראה כי המחקרים האקדמיים על הלח"י החלו בשנת 1967 עם עבודת המוסמך של מרים גטר על המחנת, ואח"כ, בשנת 1974, עם עבודת המוסמך של ד"ר צבי צמרת על משנתה החינוכית של לח"י. בתחילת שנות השמונים, יאירה גנוסר, שהזכרה לעיל בפרק זה, כתבה עבודת תזה ולאחריה עבודת דוקטורט במחלקה לספרות עברית באוניברסיטת בר-אילן, ובהן חקרה את מאפייני שירתו. באותו הנושא פרסמה גם מספר מאמרים בבמות אקדמיות שונות¹⁵⁹. ישנם חוקרי ספרות ושירה נוספים שעסקו באותו הנושא, אך היא ללא ספק הבולטת שבין החוקרים בתחום זה. מבין מחקרי הלח"י ראוי להדגיש כי מרבית הכותבים עד לראשית המאה הנוכחית, היו מיוצאי הלח"י וממוקרי זכרו ופועלו של שטרן. היבט זה אינו יוצא דופן מבחינת סוגת הכתיבה, ורבים מהמחקרים שיצאו ושמתפרסמים, יש למחבריהם אוריינטציה, אם לא אגידה הקשורה וכרוכה בנושא מחקרם. אם כן, מסוגה זו ניתן למנות את מחקריהם של נתן ילין-מור, יוסף הלר, נחמיה בן תור ואחרים¹⁶⁰. ראוי להדגיש כי ספרים אלה הם ספק ספרות פופולרית, ספק ספרות אקדמית-מחקרית, ועל כן באותה המידה הם התאימו גם לסעיף הקודם. יחד עם זאת, הם מקור עליו מסתמכים חוקרים אקדמאים בכתיבתם, ועל כן מיקמתי אותם תחת כותרת זו. מבין החוקרים העוסקים במיתוס של שטרן, ובהבנייתו כדמות מופת במהלך השנים, ראוי לציין את אופירה גראוויס-קובלסקי ואת יצחק פס, שמחקריהם הוזכרו לעיל במבוא ובפרק הרקע הראשון¹⁶¹.

דוד רזיאל:

הספר האחד, ולמעשה גם היחיד, שיצא כמחקר מקיף על רזיאל עצמו, נכתב על ידי אחיינו, אריה נאור, שאמו אסתר רזיאל-נאור הייתה אף היא לוחמת באצ"ל ולימים חברת כנסת מטעם מפלגת חרות¹⁶². ספרו של נאור יצא בשנת תשנ"א והוא מביא בהרחבה על פני כשלוש-מאות עמודים את סיפור חייו של רזיאל¹⁶³. יש להדגיש כי איני בטוח אם ספר זה אכן נכלל בסוגה של כתיבה אקדמית באופן מוחלט, וייתכן שנכון יותר למקמו בסוגה של ספרות יפה. הוא יצא בהוצאת ידיעות אחרונות ולא בהוצאה אקדמית של אוניברסיטה או מכון מחקר. יחד עם זאת, הספר מקיף, מביא עדויות, מחקרים, ראיונות וכתבות עיתונאיות והוא עשיר במקורות ראשוניים. כיוון

¹⁵⁸ ראו בפרויקט בן יהודה, <https://benyehuda.org/author/1255>.

¹⁵⁹ גנוסר י', מאפיינים לשירתו הלירית של אברהם שטרן המכונה יאיר, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשמ"א: הני"ל, שירי יאיר, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשנ"ג: הני"ל, "על 'חילים אלמונים'", 1929–1932, "עיונים בתקומת ישראל", 5 (1995), עמ' 497–523: הני"ל, שירי ירושלים ("לא בשבילנו שר הסקסופון"): על שירי יאיר (אברהם שטרן), מתוך: "שירי ירושלים", 1933 (מאזנים, כרך ע"א, גל' 6 (1997), עמ' 69–73, ועוד.

¹⁶⁰ ילין-מור נ', לוחמי חירות ישראל: אנשים, רעיונות, עלילות, תל אביב, תשל"ד: הלר י', לח"י 1940 – 1949 (כרך ראשון), ירושלים, 1986: בן-תור נ', נושאי לפיד החירות, ישראל, תשס"ח ועוד.

¹⁶¹ גראוויס קובלסקי, עמ' 93 – 114: פס, מורשת לח"י.

¹⁶² להרחבה על דמותה ופועלה של נאור ראו: טייטלבוים-קריא נ', מנהיגה משורות האופוזיציה: דיוקנה המנהיגות של מפקדת באצ"ל וחברת הכנסת אסתר רזיאל-נאור, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשע"ט.

¹⁶³ נאור.

שהוא באמת היחיד שמתאר את כל קורות חייו ופועלו של רזיאל, הכנסתי אותו תחת סעיף זה. נאור העיד בפתח הספר כי על אף שלא הכיר את דודו, ילדותו עברה בצל מותו, ובבית סביו וסבתו עמם גדל, דמותו ומותו היו נוכחים כל העת. מעניין היה לקרוא את העובדה שעל אף שתמונות וסיפורים היו בבית ילדותו, קורות הדברים לא נכתבו ומפעלי הנצחה כתובים לא היו בנמצא. זוהי גם אחת מהבעיות המתודולוגיות אותן מציג הכותב במבוא¹⁶⁴. לצד ספרו של נאור, יש להדגיש כי ספרים מחקרניים או מחקרניים למחצה, במספרים לא מעטים נכתבו על האצ"ל, ודמותו של רזיאל נוכחת ושזורה בהם. בין אלה ראוי לציין את מחקריהם של יהודה לפידות, יוסף קיסטר, דוד ניב ואחרים¹⁶⁵.

6. הנצחה וזיכרון במרחב הוויזואלי:

לסיום פרק זה, אבקש להציג את ההנצחה התרבותית במרחב הלא כתוב. המרחב הוויזואלי כולל בתוכו את מרחבי השמיעה כגון תוכניות רדיו והסכתים, ואת המרחב הכולל תוכניות טלוויזיה, הצגות וסרטים. בעולם הטכנולוגי, ההולך ומשתכלל מיום ליום, יש להיבט זה זיקה לאופן שבו ניתן לבחון את ממד הזיכרון וההנצחה במידה לא מעטה.

"יאיר" שטרן:

נראה כי גם בהקשר התרבותי הלא כתוב ישנה הנכחה די מסיבית של שטרן בתוכניות רדיו, טלוויזיה, הסכתים וכד'. בשנת 1962, במלאות עשרים שנה לרצח, שודרה ברדיו קול ישראל תוכנית לזכרו. התוכנית עסקה בדמותו וקיבלה התייחסות גם בעיתונים **"מעריב"** ו**"חרות"** שהזכירו את שידורה¹⁶⁶. יש להדגיש כי שנתיים לפני כן ביקש אלדד לקיים באותה התחנה תוכנית לזכרו ונענה בשלילה מוחלטת¹⁶⁷, כך שאין ספק ששנת 1962 מהווה שנת מפנה בהתייחסות אל שטרן. בשנת 1975 במסגרת המשדר הטלוויזיוני **"חיים שכאלה"**¹⁶⁸ שודרה תוכנית על שטרן. השתתפו בה אלמנתו רוני שהייתה האורחת הראשית בתוכנית והמראה הנרגש והמופתע שלה העלה דמעות בעיני צופים רבים. בנו יאיר, אחיו דוד ובני משפחה, לוחמי מחתרת רבים, ביניהם: יצחק שמיר, משה וטובה סבוראי שבדירתם נתפס שטרן (ולמים חל סכסוך ביניהם לבין משפחת שטרן, כולל תביעות דיבה שנוהלו בבתי משפט והם הפסיקו לתקשר לחלוטין), יהושע כהן, גאולה כהן ועוד. עוד התארחו פרופ' פנחס רונינסון, שעלה ארצה עם **"יאיר"**, למד עימו בגימנסיה וחלק אתו חדר בזמן לימודיהם וחברים מהלימודים ומהאוניברסיטה. במהלך התוכנית הוקראו והושרו שירי **"יאיר"** וכמובן שירת ההמנון **"חיילים אלמונים"** בסיום הערב¹⁶⁹. בשנת 1992 כתב דני הורוביץ, מחזאי, במאי ותסריטאי, מחזה בשם **"יאיר"**, שעסק בתפיסתו והריגתו. המחזה הוצג

¹⁶⁴ שם, 9 – 13.

¹⁶⁵ לפידות י', בלהב המרד - מערכות האצ"ל בירושלים, תל-אביב, תשנ"ו: הני"ל, לידתה של מחתרת- האצ"ל בשנות השלושים, תל-אביב, 2001: ניב ד', מערכות הארגון הצבאי הלאומי, כרכים א-ו, תל-אביב, 1976-1965: קיסטר י', האצ"ל, תל-אביב, 1993, 2005 (הוצאה שנייה): הני"ל (עורך), מבצעי האצ"ל - הארגון הצבאי לאומי 1931-1948, תל-אביב, 1998 ועוד.

¹⁶⁶ פס, מורשת לחי"י, עמ' 226.

¹⁶⁷ שם.

¹⁶⁸ התוכנית חיים שכאלה הייתה תוכנית אירוח טלוויזיונית שעסקה בחיי אישים שונים ושודרה בין השנים 1972 - 2000, ועוד מספר תוכניות ייחודיות שודרו עד 2012. את כל התוכניות למעט אחת הוביל עמוס אטינגר. במהלך התוכנית התארחו, סיפר ושיתפו מקורבים מתחנות חיי האורח חוויות ואנקדוטות, ואלה לוו בשירים וכד'. בין הדמויות עליהן נעשו תוכניות היו: חיים גורי, עזר וייצמן, יצחק רבין, יחיאל קדישאי, רבקה מיכאלי ועוד רבים נוספים.

¹⁶⁹ אטינגר עמוס, חיים שכאלה על אברהם **"יאיר"** שטרן, 1975, <https://www.youtube.com/watch?v=3vqXwW-aEGk>.

על ידי "התיאטרון העירוני חיפה" וזכה בפרס פינסקי למחזאות¹⁷⁰. הוא בויס על ידי עודד קוטלר, והשחקן אלון אבוטבול גילם את דמותו של שטרן, ולימור גולדשטיין את דמותה של רוני¹⁷¹. גם מודי בר-און וענת זלצר, בסדרה "הכל אנשים" ששודרה בסוף שנות התשעים של המאה הקודמת, הקדישו פרק לאברהם "יאיר" שטרן¹⁷². אורכו של הפרק כמחצית השעה, הוא מצוי בערוץ היו-טיוב וניתן למוצאו ולצפות בו בחיפוש פשוט¹⁷³. בסדרה תאר בר-און את קורות חייו של שטרן והוא מלווה בתמונות רבות ובסצנות מבוטאות שצולמו באתרים מרכזיים בחייו. גם חברי מחתרת וותיקים התראיינו בתוכנית כגון יצחק שמיר ואלמנתו רוני שטרן. כמו כן שולבו בתוכנית הקראת שירים שכתב ופרשנות של יאירה גינוסר שהוזכרה לעיל. עוד ראוי להוסיף שהבמאי דני הורוביץ, שכתב את המחזה שהוזכר לעיל, רואיין לתוכנית. בחג החנוכה של שנת 2011 עלתה במוזיאון הלח"י בשיתוף עם מרכז מורשת בגין ההצגה "אהבה בין השורות". המחזה עוסק בלוחמי מחתרת שונים ביניהם: אברהם שטרן- "יאיר", מאיר פיינשטיין, משה ברזני ועוד. הסיפור המרכזי הוא סיפור האהבה של שטרן לרוני והוא מבוסס על מכתבי האהבה ביניהם. המחזה ממחיש את אהבתם האחד לשנייה, לצד האהבה העזה למולדת, התקווה לשחרור מעול הכובש הזר וחלומות הלוחמים¹⁷⁴.

בשנת 2012, במלאת 70 שנה, הופק הסרט דוקומנטרי "בדמי לעד תחיי" שבויס על ידי יהודה קווה. צילומי הסרט התרחשו בפירנצה, בוורשה ובסובלאק ומרכיביו כללו פנים של אישיותו המגוונת של שטרן כאיש אקדמיה, כמשורר, כאיש משפחה וכמדינאי. במהלך הצילומים גילו כי בשנת 1937 עוד ניגש שטרן לשתי בחינות באוניברסיטה בפירנצה, בהן קיבל ציונים מעולים. משמע שהוא לא עזב את הלימודים באופן מוחלט בשנת 1934 והוא קיווה לחזור ולהשלים את עבודת הדוקטורט בהמשך. הסרט שודר בסינמטק תל-אביב ובבית מורשת בגין בירושלים בנוכחות אנשי ממשל, תקשורת, יוצאי המחתרת ואישי ציבור¹⁷⁵. גם ערן סבאג בסדרתו "חיים של אחרים" המשודרת בתחנת הרדיו "גלי צה"ל", הקדיש בשנת 2014 תוכנית ל"יאיר" שטרן. התוכנית, המשודרת מספר פעמים בשבוע, בשעות הלילה (22:00 – 23:00), מוקדשת לאנשים מן ההיסטוריה. התוכנית על שטרן שודרה בינואר 2014, בתאריך העברי לציון שבעים ושתיים שנים למותו. אורכה כשעה ובמהלכה ספר סבאג רקע על שטרן בילדותו ובימי המחתרת, והתייחס גם לחברה המגוונת שהרכיבה את המחתרת. סבאג העיד שבשנות השמונים, כנער, היה אובססיבי לכל מה שהיה קשור בלח"י, והיה מרבה להגיע לדירת המסתור ולאזכרות שהתקיימו בנחלת יצחק. במהלך התוכנית שולבו כמה משיריו של "יאיר", וכן התייחס סבאג ל"י"ח עיקרי התחייה ועוד¹⁷⁶. ב-27.1.2022, במלאת שמונים שנה לרצח, שודרה במסגרת תוכניתו של ד"ר יצחק נוי¹⁷⁷,

¹⁷⁰ https://www.nli.org.il/he/books/NNL_ALEPH001299116/NLI

¹⁷¹ שטרן, יאיר, עמ' 249.

¹⁷² הכל אנשים הייתה סדרת טלוויזיה ששודרה בטלוויזיה החינוכית בין השנים 1997 – 2000. יוצרי הסדרה היו מודי בר-און וענת זלצר. כל פרק, שארך כשלושים דקות, הוקדש לדמות שנחשבה כמשפיעה על ההיסטוריה של עם-ישראל. בין הדמויות ניתן למנות את הרב קוק, הרצל, בן-גוריון ועוד.

¹⁷³ לצפייה בפרק ראו: <https://www.youtube.com/watch?v=Xzo14wiknM8>

¹⁷⁴ ראו: גיבורי הלח"י על במה, 2011, <https://www.habama.co.il/Pages/Description.aspx?ArticleId=16230&Subj=1&Area=1>.

¹⁷⁵ שטרן, יאיר, עמ' 266 – 267.

¹⁷⁶ להאזנה לתוכנית: <https://others.co.il/%D7%90%D7%91%D7%A8%D7%94%D7%9D-%D7%99%D7%90%D7%99%D7%A8-%D7%A9%D7%98%D7%A8%D7%9F>

¹⁷⁷ ד"ר יצחק נוי היה היסטוריון, סופר, עיתונאי ושדרן רדיו וותיק. הגיש תוכניות רדיו לילדים ונוער, כתב ספרים, ביניהם "גבעת האירוסים השחורים". התגורר במושב נטעים ונפטר מגידול בראשו, זמן קצר לאחר הגילוי, במאי, 2022, בהיותו בן שמונים.

"שבת עולמית"¹⁷⁸, יחידה בת שעה על שטרן. השתתפו בה פרופ' אודי לבל, ד"ר אופירה גראוויס קובלסקי והבן, יאיר שטרן. בתוכנית דובר רבות על מיתוס "יאיר" ועל השלבים שהובילו מהפיכתו מדמות שצוירה כטרוריסט שפל לגיבור לאומי ונערץ. גראוויס הצביעה על שנות השישים, לבל על המהפך ושטרן דיבר על דמותו כסמל של טוהר של מנהיגות שהקריב את חייו למען אמונה אידיאולוגית. היבטים אלה הפכו אותו, לדעתו של בנו, למיתוס גדול וגדל¹⁷⁹. זמן קצר לאחר מכן, במרץ 2022 הוצגה הבכורה בתיאטרון **"האינקובטור"** של ההצגה **"שלוש יריות במזרחי ב"**. ההצגה בוימה על ידי אלירן כספי, הומחזה על ידי זאב גולן ומשחקים בה יעל שטולמן ואמיר פתר. ההצגה עוסקת בימיו האחרונים של שטרן, בדירת המסתור של משה וטובה סבוראי, טבעת החנק ההולכת ומתהדקת סביבו, ובתווך לבטיו, אהבתו, מלחמתו בכובש הזר ועוד¹⁸⁰.

דוד רזיאל:

בשנת 1989 הופק על ידי העמותה לסרטי מורשת לאומית, בבימויו של גדעון גנני הסרט **"בלהב המרד"**. הסרט עסק בסיפורה של מחתרת האצ"ל באופן כללי, ויש בו התייחסות די קצרה לדוד רזיאל הכוללת מידע בסיסי אודות קבלתו את הפיקוד על הארגון וכן ראיונות של פקודיו ואחותו, אסתר. אורכו של הסרט כתשעים דקות וניתן לצפות בו בערוץ היו-טיוב¹⁸¹. כאמור, הסרט לא התמקד ברזיאל כי אם בארגון. סרטון נוסף, שכולו על דוד רזיאל הוא בן תשע-עשרה דקות ביו-טיוב, שצולם במסגרת התוכנית **"איש רחוב"**. הסרט יצא בפברואר 2017 ובו רואיינו פרופ' אריה נאור, יו"ר הכנסת לשעבר יצחק ברמן, יעקב סיקא אהרונם ודקלה גולומב בתו של אליהו גולומב. כמו כן מובאים קטעי ראיון עם אסתר רזיאל-נאור ועם יעקב מרידור מתוך הסרט **"בלהב המרד"** באדיבות מכון ז'בוטינסקי¹⁸².

ניתן לראות כי רוב הספרים והתוכניות יצאו לאחר המהפך, אך היו שקדמו לו וכבר ניתן לראותם בעשור שלפני כן. מהשנה 1978 ישנו עיסוק די רחב בזוויות שונות, במיוחד הקשורות בשטרן והעוסקות בחייו ופועלו, כולל במדיה, במחזות ובסדרות טלוויזיוניות מצולמות, אך אפשר למצוא הנצחה כתובה גם לפני כן, החל משנת 1962 ואילך.

7. סיכום

מבטים חדשים ופרדיגמות מחשבתיות חדשות הם תמיד מרעננים, תמיד מוסיפים דעת, והם פרייה הטבעי והמבורך של התעצבות המחשבה ההיסטורית והתרבותית בכל דור מחדש. אין גם ספק שחלק מן הטענות נגד אותה כתיבה ציונית-קלאסית אכן מוצדקות, ולפיכך נזקקים אנו לחוקרים שלא יראו עצמם כפופים לה, אלא יהיו חופשיים לנסח כל מסקנה שאליה יובילו אותם הממצאים עצמם. אלא שמבט מחודש מעין זה, אסור לו שילקה באותה מחלה עצמה: אסור לו שיבוא מתוך מטרה מוקדמת וברורה "להשיב את

¹⁷⁸ התוכנית שבת עולמית שודרה מדי שבת בכאן 11, בין השעות 8:00 – 10:00. אחת השעות שודרה כהסכת ועסקה בפרשיות היסטוריות שונות ומגוונות. התוכנית שודרה כשנתיים, ובכל תוכנית אירח נוי שלושה מומחים לנושא, ביניהם בני משפחה, היסטוריונים וכד'. המראיינים נשאלו שאלות מפתח והנושא הנבחר נותח מזוויות שונות. למשל, לאחר הסרט של אבי נשר על ניצנים, שודרה תוכנית על הקרב האחרון של הקיבוץ, היו תוכניות על הקיבוץ החשאי, מסצע חתונה, חיים וייצמן, פילוג הקיבוץ המאוחד ועוד.

¹⁷⁹ להאזנה לפרק זה מתוך הפודקאסט של נוי, ז"ל, ראו: <https://omny.fm/shows/worldpodcatdocu/b60e02c1-1e81-44e2-86ea-ae2a00ea2cc2>.

¹⁸⁰ ראו: תיאטרון האינקובטור, **"שלוש יריות במזרחי ב"**, <https://www.incubator.org.il/3shots>.

¹⁸¹ בלהב המרד, ראו: <https://www.youtube.com/watch?v=9Y7TPbGgf4c>.

¹⁸² ראו: סיפורו של דוד רזיאל מפקד ארגון האצ"ל: <https://www.youtube.com/watch?v=KS5Zm96npL8>.

כבודן האבוד" של אוכלוסיות אידיאולוגיות שונות, או "להשיב את האיזון" להיסטוריוגרפיה הישראלית. עליו להיערך כמו כל מחקר היסטורי רציני אחר: בזהירות ובמתנות, מתוך מחויבות רק לממצאים עצמם, להצגתם בהקשר הרחב, לניתוחם, ולמסקנות העולות מכל אלו יחד. כל צורה אחרת של כתיבה היסטורית מוכוונת-מטרה, המתעלמת מההקשר ומן הפרטים הקטנים בשל הרצון להוכיח מסקנה המנוסחת מראש – פוגעת בטווח הארוך במטרה שביקשה להגשים – ובשיח ההיסטורי כולו¹⁸³.

ציטוט זה מובא מתוך מאמרו של ההיסטוריון ראובן גפני, בו הוא מותח ביקורת על תופעה הקשורה בסילוף הזיכרון על מנת להאדיר קבוצות בעלות שייכות מסוימת או להבליט את פועלן של אידיאולוגיות תוך הפיכתן לאידיאה. גפני קובל על סילוף עובדות למען מטרות אלה וטוען כי על ההיסטוריון והחוקר להימנע מכל וכל לעשות כן, ולהתייחס לממצאיו בהקשר הרחב והמתבקש בהיסטוריוגרפיה ובמחשבה ההיסטורית. בפרק זה ראינו את התעצבות והבניית הזיכרון אודות אברהם "יאיר" שטרן ודוד רזיאל דרך הפרידמה של הכתיבה וההנצחה הוויזואלית. סוגות הכתיבה שנבחנו היו כתבות עיתונאיות, כתיבה ספרותית, הן ספרות יפה ורומנים לאוכלוסיות גיל שונות, והן כתיבה חינוכית-תרבותית. כמו כן נבחנו גם המחקרים האקדמיים שנכתבו אודותם וההנצחה הוויזואלית על ידי תוכניות רדיו וטלוויזיה, הסכתים, מחזות והצגות. אין ספק כי בחינת היקף הדברים שהובאו בפרק, מובילה להסקת שלוש מסקנות עיקריות בהקשר לנושא עבודה זו:

הראשונה, כי אמנם המהפך הפוליטי שהתרחש בשנת 1977 והביא לעליית הימין לשלטון ולכיהונו של מנחם בגין כראש ממשלת ישראל, הביא לשינוי דרמטי ביחס אל המחתרות בכלל, ואל דמותם של חבריהן בפרט, אולם ביחס לשטרן, כאדם ומחולל מחתרת, חל מפנה עוד הרבה לפני כן, בראשית שנות השישים, ואילו רזיאל נכנס לנרטיב ולזיכרון מאוחר הרבה יותר, ואף מאוחר בהרבה למהפך. במילים אחרות, המהלך שבגין הוביל היה קשור במעמד לוחמי המחתרות ובהכרה הציבורית והממלכתית בהם, אך ביחס ל"יאיר", המפנה החל עוד לפני כן והוביל על ידי עיתונאים וכותבים.

השנייה, כי בעוד דמותו של "יאיר" עוברת מטמורפוזה ומתגלגלת מדמות טרור, פושעת ומוקעת מכל וכל, לדמות מיתית שכל כולה הוד וגבורה, תשועה ותפארת הוד, דמותו של רזיאל בעינה נשארת. אמנם יש להדגיש כי העוינות כלפיו לא הייתה קיימת, בוודאי לא בממדים להם "זכה" שטרן, אך בה בעת, הבניית המיתוס לא התרחשה בעניינו, וניתן לומר כי במידה מסוימת רזיאל נשאר ב"צל" לכל אורך ציר הזמן- בעת כהונתו, לאחר מותו וגם לאחר המהפך.

השלישית, על אף שלא ברור מה קדם למה, "הביצה או התרנגולת", העובדה כי רזיאל לא הפך לדמות נחקרת ונכתבת עולה באופן מאד ברור מן הפרק. הספרים, המחקרים והכתבות אודות שטרן רבים פי כמה וכמה מאלה על רזיאל, וכאמור, נותרת השאלה האם העובדה כי לא הפך למיתוס הותירה את דמותו "לא כתובה ומונצחת", או שמא העובדה כי לא כתבו את דמותו, הותירה אותו הרחק מהמיתוס ה"יאירי", ובצל של אותה דמות מופת שהצטיירה אודות שטרן. אין תשובה חד משמעית לשאלה זו, ויש להעיר כי בפרקים הבאים תיבחן שאלה זו בהקשרי הנצחה וזיכרון נוספים, דוגמת המרחב הגיאוגרפי והטקסי. גם אם תימצא תשובה חלקית, או

¹⁸³ גפני ר', "היסטוריונים חדשים בכיפה סרוגה", השילוח 23 (שבט תשפ"א), עמ' 169.

מבט נוסף על מסקנה זו בפרקים הבאים, יש בכל זאת ואף על פי כן לקוות כי בשנים הבאות גם דמותו של רזיאל תזכה בסוגות הכתיבה השונות להארה ולזרקור שיביא את דמותו ופועלו אל מרכז הסיפר, ויצמיח גם אודותיו מיתוס העומד בפני עצמו, אך אינו חורג מההקשר ההיסטורי ומהאיזון, כדבריו של גפני המצוטטים בפתיח סיכום זה.

פרק שני

ב. הנצחה וזיכרון במרחב הגיאוגרפי-תרבותי

1. פתח דבר:

כחלק מתהליך מימוש הריבונות היהודית הפך הזיכרון לחלק בלתי נפרד של הנוף, דבר שמצא את ביטוי גם בריבוי האנדרטאות המספרות את הסיפור הציוני במרחבי הטריטוריה הלאומית. חשיבותה של האנדרטה הציונית גם בכך שהיא הגדירה מחדש את 'המרחב הקדוש' במונחים לאומיים-חילוניים, באופן שהיה מהפכני ביחס לגישה היהודית-מסורתית...מצבת הקבר בתל חי, שהייתה לאנדרטה המכוננת של הנוף הציוני בארץ ישראל...פסל 'הארי השואג' הפך למבנה הפרדיגמטי של הנצחה מונומנטלית של גבורה ושל הקרבה¹⁸⁴.

ציטוט זה מובא מתוך דבריו של מעוז עזריהו, חוקר תרבות הזיכרון במרחב הציבורי. בדבריו ניתן להבחין כי להנצחה במרחב הגאוגרפי יש משמעות רבה ביצירת הזיכרון הקולקטיבי והבניית המיתוסים של הסיפור הציוני. לענייננו, ניתן להבחין כי גם בדוגמה שהובאה בציטוט, בחר להביא המשתמש פסל המבטא את הגבורה והסיפור המיתי כפי שהוצמח על ידי התנועה הציונית. גבורה זו אינה כוללת את הסיפור הדתי-מסורתי, ואף לא את הסיפור הרוויזיוניסטי-ימני. אין זה אומר שהאריה השואג לא אומץ מצד קבוצות ימין, דוגמת בית"ר המנציחה את שמו של טרומפלדור, ואף בעיני הציונות הדתית גבורת תל-חי הועלתה על נס, אך מן העבר השני, בעוד הימין מאמץ מיתוסים מכוננים של השמאל, מפ"אי לא נטו לאמץ או להכליל בסיפור הלאומי, אירועים הקשורים במחתרות ובאנשיהם. אין ספק כי הנצחת אישים ואירועים במרחב ובזמן היא מרכיב חשוב של הזיכרון הקולקטיבי. הנצחה זו כוללת בתוכה אנדרטאות, אתרי מורשת, מוזאונים היסטוריים, בתי קברות בעלי אופי לאומי-ממלכתי וכן שמות מקומות ויישובים, שייכים כולם לזיכרון ולעיצוב הזיכרון. בפרק זה אסקור את ההנצחה והזיכרון של שטרן ורזיאל במרחב הגיאוגרפי. היבטים אלה כוללים את אחוזת הקבר, אנדרטאות, שמות יישובים ורחובות וכן מוזיאונים שעיקרם מורשת ארגונית ואנושית של העומדים במרכז עבודה זו. בסיום הפרק אתייחס להנצחה שאמנם אינה נוכחת בגיאוגרפיה, אך מונצחת בנוף האנושי, ועניינה הנצחה אנושית על ידי מתן שם המונצח לנולדים.

2. אחוזת הקבר:

קברו של "יאיר" שטרן:

אברהם שטרן נקבר בבית הקברות 'נחלת יצחק' בתל אביב. זהו בית קברות שנפתח לקבורה בראשית שנות השלושים, לאחר שבבית הקברות 'טרומפלדור', בית הקברות הראשון של תל אביב הייתה צפיפות רבה והיה צורך לחפש מרחב עירוני נוסף לקבורה. ייתכן כי קבורתו של שטרן הייתה דווקא בבית הקברות 'נחלת יצחק' כיוון שב'טרומפלדור' נקברו רבים ממייסדי העיר העברית הראשונה ומנהיגי ציבור מן היישוב והתנועה הציונית, כולל חלק מראשי ארגון 'ההגנה' ולפיכך לא רצו מנהיגי היישוב דאז לקבור בבית הקברות בעל הצביון הפנתיאוני של הציונות הממלכתית, אדם שנחשב בעיניהם ובעיני רבים אחרים כטרוריסט. ואולם, לא הצלחתי למצוא סימוכין מחקריים או בני הזמן התומכים בכך, ועל כן, דברים אלה נותרים כהשערה בלבד. כאמור, הלווייתו של שטרן הייתה מצומצמת וקצרה, ולכל היותר נמשכה כחצי שעה. בטקס

¹⁸⁴ עזריהו מ', "ההיסטוריה של", עמ' 620.

השתתפו רק מספר קטן מאוד של בני משפחה קרובים. יחד עם זאת, היא אובטחה באופן כה מסיבי על ידי חיילים בריטים עד כי לדברי יעקב וינשל, לו היה צופה אדם מן הצד בטקס, היה חושב כי מדובר בהלוויה לגיבור בריטי, מה שהיה ודאי מעלה חיוך על פניו של הנקבר¹⁸⁵.

הקבר, בחלקה ל"ט, היה השלישי שנכרה בה. שני הקודמים היו של פקודיו שנהרגו בידי הבריטים זמן קצר לפני כן. החלקה הפכה לפיכך למקום קבורתם של לוחמי הלח"י, למעט אמו של "יאיר" שנפטרה ארבע שנים לאחר מותו, ונקברה, לבקשתה, ליד בנה. הקבר היה נטול מצבה זמן רב ולא הצלחתי למצוא את המועד המדויק בו הוקמה לבסוף מצבתו, אולם מתוך עדות בנו, נראה כי עד למועד האזכרה השביעי, בפברואר 49, לאחר קום המדינה, כבר עמדה המצבה על חלקת הקבר. מן הסתם, במהלך השנים עברה אחוזת הקבר שינויים קטנים בעיקר בצמחייה ובגינות. התיאור שלהלן, שתמונתו מופיעה בנספח מספר 1, מתייחס למצבה הנוכחית של אחוזת הקבר, ללא התייחסות לשינויים שעבר במהלך השנים. מראה המצבה הינו גוש עומד של אבן גוויל¹⁸⁶ ירושלמית גדולה, כמעט ללא סיתות, שחלקה העליון רחב מבסיסה התחתון הנעוץ כשפיץ מעל חלקת הקבר. את הסלע הענקי הביא האח, דוד שטרן, מהרי ירושלים. בחלקה העליון מופיע כינוי המחתרתי "יאיר". ובמרכז המצבה, בתוך ריבוע פנימי נכתב: **אברהם בן מרדכי שטרן**. בשורה שמתחת לשם הנפטר נכתב גילו ותאריך פטירתו- **בן ל"ד שנה, כ"ה שבט תש"ב**. בשורה תחתונה ביותר מובא ציטוט מאחד משיריו המוכרים ביותר, אם לא המוכר ביניהם, מתוך השיר "**חיילים אלמונים**"- "**משורה משחרר רק המות**". מסביב לגוש האבן הגדול הניצב, יש להוסיף, בכיוון שונה מיתר המצבות בחלקה, ישנה מצבה שוכבת ובתוכה אבני טוף ואבנים מעוגלות בגודל קטן ומספר בסיסי עציצים ובהם צמחייה ודגלי ישראל. האחוזה שוכנת מתחת עץ גדול, המשרה צל על החלקה. בסמוך לדרך הראשית החוצה את בית העלמין ישנו שילוט המפנה אל החלקה. באמצע הדרך, בין השלט המפנה לבין המצבה, ניצב שלט הסבר ובו תיאור קצר של כעשרים שורות, קורות חיים תמציתיים הכוללים שנות חיים, עלייתו לארץ, אמונות ודעות, פעילות פוליטית, פרטים אישיים וציטוט משירו "**חיילים אלמונים**" בשלט ישנו גם ברקוד לסריקה¹⁸⁷.

מהתיאור הנ"ל, ניתן לראות כי התפתחות אחוזת הקבר מביאה לידי ביטוי באופן מובהק את השינוי של הזיכרון הקולקטיבי-ציבורי, ביחס אל שטרן ובהתאם גם להנצחתו במרחב הציבורי. אם בתחילה הקבר היה נטול מצבה לחלוטין, הרי שבמהלך השנים עברה גם אחוזת הקבר טיפוח ופיתוח, והן הדרך אליה סומנה עבור הבאים לבית הקברות, כולל פרטי ביוגרפיה אודות חייו ופועלו. למעשה קבוצות רבות מגיעות לבית הקברות במיוחד כדי לפקוד את קברו ולשמוע על דמותו ופועלו. אם כן, הרי ששינויים אלו מעידים על הדינמיות של הנרטיב והפיכתו של "יאיר" למיתוס.

קבריו של דוד רזיאל:

בניגוד לשטרן, קבורתו של דוד רזיאל הייתה מלאה תהפוכות ודרכו אל קבורה יהודית בקבר ישראל לוותה בקשיים וטלטלות. משך עשרים ואחת שנה, נמשך מסע ארונו¹⁸⁸. רזיאל נהרג כאמור בשליחותו מטעם הבריטים בעיראק בכ"ג באייר תש"א. היות ולא ניתן היה להוציא את גופתו מהמקום בו נפל, כיוון שהבריטים נקטו בעמדה שלא ניתן להעביר ארונות של חללים בתוך שטחי

¹⁸⁵ וינשל י', הדם אשר בסף, תל אביב, תשל"ח, עמ' 230.

¹⁸⁶ אבן גויל היא אבן בנייה שאינה מסותתת. אבן מסותתת מכונה אבן גזית.

¹⁸⁷ ראו בסרטון של מורה הדרך אפי נחמיאס, <https://www.youtube.com/watch?v=JTQx1Ma6QKo>.

¹⁸⁸ כך פרסם העיתונאי אביעזר גולן בידיעות אחרונות במרץ 1962. כתבתו קיבלה את הכותרת "21 שנה נמשך מסע ארונו של רזיאל".

האימפריה, נקבר רזיאל תחילה במקום נפילתו. התעקשות הבריטים על כך, מתוך ההיבט הרשמי של הנוהל המקובל, יכולה הייתה להיות מסווה רשמי לסיבה אחרת שאולי הסתתרה מתחת לפני השטח, והיא, שהבריטים ביקשו להסתיר את מעורבות האצ"ל בפעילותם הצבאית, במיוחד במדינה ערבית, שכן לא רצו לעורר רגשות אנטי-בריטיים בעולם הערבי¹⁸⁹. כך או כך, נקבר רזיאל בבית קברות צבאי בריטי בחבאניה שבצפון עיראק. כיוון שנקבר בבית קברות צבאי ואף נפל במסגרת שירותו בצבא הבריטי, מצבתו הייתה זהה ליתר המצבות בבית הקברות הצבאי ולהלן תיאורה: אבן שוכבת, נטולת כיסוי משיש או אבן מסותתת, נטולת כיתוב בולט על פני המצבה. סימונה לזיהוי הנקבר היה על ידי הצבת עמוד עגול בצבע כהה שניצב בראש האבן השוכבת, ועליו סימון של מגן דוד ושם הנפטר. לא זו אף זו, שם הנפטר נכתב באנגלית והוא כונה בתחילה בשם **"קפטן בן משה"**. רק בעקבות ביקור של רעייתו שושנה רזיאל בקברו, ובקשה מצדה, הוחלף הכיתוב ל**"קפטן דוד רזיאל"**, אף הוא בשפה האנגלית (ראו נספח מספר 2)¹⁹⁰. במהלך השנים לחצה משפחתו של רזיאל, ובראשה שושנה רעייתו ואסתר רזיאל-נאור אחותו, להעלות ארצה את ארונו. בנקודת זמן מסוימת ביולי 1947 אף היה נראה כי הבקשה תאושר, ואולם מלחמת העצמאות, הקמת המדינה והמשמעות הפוליטיות בעקבותיה, הפכו אישור זה לבלתי מציאותי¹⁹¹. לאחר הקמת המדינה פנו בני המשפחה למשרד החוץ הישראלי כדי שיפעל למען הבאתו ארצה, אך השלטונות העיראקיים אליהם פנו אנשי משרד החוץ בתיווך הבריטים, סירבו לכך. אנשי משרד החוץ החזירו את האחריות לנושא למשפחת רזיאל, וזו ביוזמת שושנה העבירה את הטיפול לחברת התיירות **"תומאס קוק"**¹⁹² שמשדדיהם הארצישראלים שכנו בחיפה, אך גם הם לא הצליחו לקדם את הנושא ולהביא לפתרון¹⁹³. בשנת 1955 החוזה הבריטי-עיראקי עמד להסתיים ותחושה של דחיפות לטפל בהעברת ארונו התעוררה בקרב גורמים שונים. לבריטניה יצאו שושנה ואסתר שבאותה העת כיהנה כחברת כנסת מטעם מפלגת **"חרות"**. בפגישה שהתקיימה עם הבריטים, בתיווך גורמים של אנשי ציבור יהודיים, ביניהם הרב ברודי, רבה הראשי של בריטניה, ולאחר שרזיאל-נאור טענה כי דוד רזיאל פעל בעיראק כאזרח ולא כחייל בריטי, הציעו הבריטים להעבירו לקבורה בקפריסין שבה הייתה להם אחיזה, כדי למנוע תסבוכת פוליטית עם גורמים שונים¹⁹⁴. ב-19.12.1955, לאחר אישורו של ראש ממשלת עיראק, הוצאו עצמות רזיאל לקפריסין וארונו נקבר בבית הקברות היהודי שליד ניקוסיה בכפר מרגו, שבו נקברו גם עצורים מעקורי מחנות קפריסין. לאישי משרד החוץ היה חשוב שלא לפרסם את דבר קבורתו של רזיאל בקפריסין כדי שיהיה ברור לבריטים שזוהי תחנה זמנית בלבד לפני העברתו הסופית לארץ, זאת בניגוד לבריטים שראו בקבורה זו כסופית¹⁹⁵. שלושה חודשים לאחר קבורתו בקפריסין, הגיש הקונסול הישראלי אברהם קדרון, בעברו פעיל בש"י שנלחם באצ"ל, בקשה למושל הבריטי בקפריסין להעברת העצמות לארץ. הבקשה אושרה וכולם התכוננו לקבורתו של רזיאל בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, בכ"ג באייר תשט"ו, הוא יום הזכרון של רזיאל, שנקבע

¹⁸⁹ נאור, עמ' 281: בר ד', אידיאולוגיה ונוף סמלי: קבורתם בשנית של אנשי שם יהודיים באדמת ארץ-ישראל, 1904 – 1967, ירושלים, תשע"ה, עמ' 198.

¹⁹⁰ בר, עמ' 196.

¹⁹¹ נאור, עמ' 282: טייטלבוים-קריא נ', עמ' 212 – 213.

¹⁹² חברת תומאס קוק הייתה חברת נסיעות ותיירות שהוקמה באמצע המאה ה-19 באנגליה ופעלה לארגון מסעות בכל העולם. בין היתר הייתה החברה אחראית מטעם האימפריה העות'מנית, על אירוח ביקורו של הקיסר וילהלם השני, אשתו אוגוסטה ויקטוריה והפמליה שלהם, בארץ ישראל, בשנת 1898. החברה פעלה עד 2019.

¹⁹³ יש לציין כי בינתיים ימי הזיכרון של רזיאל בכל שנה בתאריך כ"ג באייר התקיימו ללא עלייה פיזית אל קבר הנופל ועל כן החל מ-1949 התקיימה האזכרה ביישוב 'רמת רזיאל' שהנציח את זכרו (להלן).

¹⁹⁴ בר, עמ' 199: נאור עמ' 282 – 283: טייטלבוים-קריא, עמ' 213.

¹⁹⁵ בר, שם: נאור, שם, טייטלבוים-קריא, שם, עמ' 213 – 214.

גם כיום אזכרתם של יתר חללי האצ"ל. הרצון היה לקיים טקס גדול בעל נוכחות של אישי ציבור רבים, ועל כן הוא פורסם במספר במות: בעיתון "הארץ", בתחנת הרדיו "קול ישראל", ביישובים שונים ועוד. הכוונה הייתה שהארון יובא לחיפה בטיסה, ומשם יובל לירושלים ברוב עם וטקס. רבים הוזמנו להשתתף וההתרגשות הייתה גדולה. אך כגודל הציפייה, כך גודל האכזבה: לצערם של כל העוסקים במלאכה, ובעיקר של בני משפחתו הקרובה, הטקס היה ראוותני מדי לטעמם של הבריטים, והם הורו לממשלת קפריסין שלא להעביר את הארון. תחת זאת קברו בקפריסין כוסה במלט, ונכתב עליו בשלט פח שחור:

"פה נקבר דוד רזיאל, האלוף בן ענת, נולד בח' בכסלו, תרע"א 1910, נפל בכ"ג באייר תש"א, 1941. תנצב"א, קפריסין, תשט"ו. (ראו נספח מספר 3)¹⁹⁶.

במהלך השנים הבאות ניסו שוב ושוב ללא הצלחה אישי ציבור בכירים לדבר על לבם של אנשי משרד החוץ הבריטי ולבקש מהם בקשות חוזרות ונשנות שייאותרו לתת אישור להעלות ארצה את הארון, אך ללא הצלחה. נקודת המפנה הייתה בסוף 1960, בתקופה בה קיבלה קפריסין עצמאות מממשלת בריטניה. הניסיונות, שעד עתה עלו בתוהו, צלחו, ויתרה מזאת, משרד הבטחון אישר כי לרזיאל תהיה הלווייה צבאית כמו לחייל צה"ל שנפל במלוי תפקידו. יש להדגיש כאן שהדבר אינו מובן מאלי. על טקס קבורתו השלישי של רזיאל ארחיב להלן, בפרק הבא, תחת הכותרת טקסים ואירועים. לאחר שהובא ארצה, נטמן רזיאל בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, בחלקת מתנדבי הבריגדה (ראו נספח מספר 4). ראוי לציין כי אביו של רזיאל ביקש לקבורו בבית הקברות בסנהדריה, שם נקברה אמו של רזיאל, ואביו ראה לנגד עיניו חלקה משפחתית שבה ייקברו כל בני המשפחה. אמו של רזיאל ביקשה בצוואתה כי בנה ייקבר על ידה כאשר יועלו עצמותיו ארצה. בלחץ אנשי מפלגת "חרות", ובעיקר של בתו אסתר, שינה רזיאל את רצונו הראשוני, ואולם קדם לכך ריב סוער בין האב לבתו¹⁹⁷.

לסיכום, ניתן לומר כי קבורתו של שטרן הייתה פרטית, קטנה ומהירה ושיקפה הן את תדמיתו הציבורית באותם ימים כ"טרוריסט" ופושע, והן את יחס הבריטים למחתרת, אנשיה ובני משפחותיהם. גם הלווייתו הראשונה והשנייה של רזיאל היו קטנות ומצומצמות, אפילו עם פחות משתתפים מאשר אצל שטרן, בגלל הנסיבות ומקום המוות. ואולם, הלווייתו השלישית של רזיאל הייתה ממש אירוע לאומי. אין זה יוצא דופן בקבורה משנית, וממחקרו של בר ניתן ללמוד כי גם אצל אישים ציוניים נוספים, הקבורה השנייה בארץ, העבירה את האבל והנצחת הנפטר מהמרחב הפרטי למרחב הציבורי-לאומי. טייטלבוים-קריא, במחקרה על אסתר רזיאל-נאור, טענה כי אחותו היא שהפכה את זכרונו של רזיאל מזיכרון פרטי-משפחתי, ומזיכרון תנועתי של הרוויזיוניסטים, האצ"ל והימין, לזיכרון לאומי-ממלכתי, בעל סממנים של גבורה לאומית-ציונית¹⁹⁸. יחד עם זאת, דווקא אחוזת קברו של שטרן עברה שינויים משמעותיים במהלך השנים ובית הקברות נחלת יצחק סומן היטב בהקשרו והתווספו בו שלטי הסבר והכוונה ועוד, עדות לפוקדים הרבים את קברו. לעומת זאת, לא נראה שזה המקרה אצל רזיאל. ויתרה מכך, בעוד שלאזכרותיו של שטרן מגיעים רבים, לא נראה כי זה המקרה אצל רזיאל. "יחסי הציבור" של שטרן חזקים בהרבה מאלה של רזיאל, וזאת למרות היח"צנות הרבה שהייתה למסע הלווייה של רזיאל, בוודאי בהשוואה לזו של שטרן.

¹⁹⁶ בר, שם, עמ' 199 – 201.
¹⁹⁷ טייטלבוים-קריא, עמ' 214 – 215.
¹⁹⁸ שם, עמ' 216.

3. אנדרטאות:

"אתרי ההנצחה, בהיותם מופע סמיוטי של הזיכרון בנוף, הם חלק מסיפור העבר המשותף, ובה בעת הם המדיום שמספר בנוף את העבר המשותף"¹⁹⁹. ציטוט זה, מתוך מחקרו של עזריהו, מדגיש כי ההנצחה הנופית הינה חלק מהזיכרון הקולקטיבי והנרטיב המתאר את העבר, אך יחד עם זאת, ניתוחם של אלה בנוף, יש בו משום להעיד על הפוליטיזציה של הזיכרון, על האינטרסים וכדבריו: "את מי, את מה ואיך אנחנו זוכרים"²⁰⁰. אין ספק כי הנצחת אישים ואירועים בנוף הינה דבר משמעותי בעיצוב הזיכרון, ובהקשר זה האנדרטאות מספרות ומספקות לרואיהם שפע של פרטים והקשרים: אנדרטה מספרת את סיפור המונצח, היא מדגישה את אופן עיצוב ההנצחה ואת המקום הגיאוגרפי בו הונצח. מעבר לכך היא מייצרת סמל שיש בו היסטוריה, גיאוגרפיה, טבע, תרבות, נוף, קהילה, אידיאלים, מיתוס, זיכרון, מורשת ועוד²⁰¹. לפיכך, אנדרטאות שינצחו את חללי המחתרות בכלל, ואת שטרן ורזיאל בפרט, יספקו הבנה לגבי מקומם בזיכרון ובמורשת, כמו גם התחקות אחר שינויים בזיכרון הקולקטיבי ובהבניית המיתוסים הקשורים או נעדרים מדמותם.

בחיפושים שערכתי, לא נמצאה אנדרטה לזכרו של שטרן או רזיאל כאנדרטה המנציחה דמות אחת, אך מצאתי מספר אנדרטאות המנציחות את המחתרות. בעוד דמותו של שטרן נוכחת ובלוטת בהם מאוד, הנצחתו של רזיאל אינה מובלטת בהם כלל. להלן האנדרטאות בהן ניתן לראות התייחסות להנצחתם:

אנדרטת משמר איילון:

ביער לח"י שמדרום למושב משמר איילון שבשפלת יהודה, ומצוי בתחומי מועצה אזורית גזר, הוקמה בשנת 2005, אנדרטה על ידי עמותת יער לוחמי חירות ישראל, העמותה להנצחת מורשת לוחמי חירות ישראל וחלליהם, וקרן קיימת לישראל (ראו נספח מספר 5). האומניות שעיצבו ותכננו אותה הן: איילת ביתן-שלונסקי, פסלת ומעצבת, וטובה שפירא, אדריכלית. האנדרטה הוקמה לזכרם של מאה עשרים ושבעה חללי מחתרת הלח"י, וביניהם ראש המחתרת-אברהם שטרן²⁰². עיצובה הוא רחבה מרוצפת שביל בטון, ומוקפת משלושת עבריה בחומת בטון. בין שבילי הבטון אבני בזלת שחורות, והוא מוביל אל רחבה ובה קיר מלבני. במרכז הקיר, כהמשך לקו אבני הבזלת, גזע עץ זית נבול ומת, אך מעליו עץ זית חי. משני צידי העץ, גבוה מעל לקיר, מופיעים שני לוחות בטון משולשים. על הלוחות מופיעים שמותיהם של הנופלים ובהם שמו של מייסד הארגון, אברהם "יאיר" שטרן. על הלוחות מובאים שני ציטוטים: הראשון של שטרן והשני של המשורר אורי צבי גרינברג: **"הרי את מקדשת לי מולדת"** (שטרן) ו**"על חלקם במעש הקדוש והנורא, בקומם נגד השליט הזר וחתימתם בדם גיבורים את שמם, במלחמת חרות ישראל"** (אצי"ג)²⁰³. בכניסה למתחם עמדת הסברה קולית בשיתוף מימון משרד הביטחון, ובה הסבר של כשש דקות בשפות עברית ואנגלית. תוכנו של ההסבר הוא על המחתרת, פעולותיה המרכזיות עד פירוקה

¹⁹⁹ עזריהו מ', "זיכרון בנוף", עמ' 212.

²⁰⁰ שם, שם.

²⁰¹ שם, עמ' 214 – 216.

²⁰² לבל, עמ' 405 – 407.

²⁰³ ראו:

https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A0%D7%93%D7%A8%D7%98%D7%94_%D7%9C%D7%97%D7%94%D7%9C%D7%99_%D7%94%D7%9C%D7%97%D7%99

ניתן לסכם ולומר שההנצחה הנופית לרזיאל ולשטרן אינה באה לידי ביטוי באופן בולט על ידי אנדרטאות. היבט זה תואם את טענתו של עזריהו שהובאה בפתיח הסעיף. במילים אחרות, משמעות ההיעדר נעוצה כנראה במידה רבה בפוליטיקה ובעובדה שהאידיאולוגיות שהובילו רזיאל ושטרן לא תאמו את זו של ההגמוניה השלטונית, בוודאי לא עד המהפך. אולם גם לאחר מכן, ניתן לומר כי סוכני הזיכרון ביקשו לבסס את ההנצחה של השניים על ידי מיזמים אחרים, שאינם אנדרטאות בנוף, ואשר אותם ראינו בפרק הקודם, נראה בהמשך פרק זה ובפרק הבא. לדעת עזריהו אי הקמת אנדרטה אינה הוכחה לאי הנצחה, שכחה או השכחה מכוונת, ועשויות להופיע במקומה של האנדרטה חלופות אחרות שינציחו את האדם או האירוע בדרך שונה²⁰⁷. אני נוטה להסכים עם מסקנתו, וכאמור, ההנצחה המגוונת היא העומדת במוקד עבודה זו. יחד עם זאת, עדיין נותרת התהייה למה אופני הנצחה אחרים קיימים, ואנדרטאות, לא. אין תשובה חד משמעית לשאלה זו ורק השערות שונות ניתן להעלות בהקשר זה. לדעת מנחה העבודה, ד"ר יצחק פס, התשובה על כך נעוצה בסרבול הכרוך בהקמת אנדרטה: עיצוב ותכנון; איתור מקום; אישורים מרשויות שונות לבנייה; עלות גבוהה; שחיקת המבנה ותיקונים נדרשים ועוד. בהשוואה להוצאת ספר או הפקת אירוע טקסי, מדובר בהוצאה גדולה מאד הדורשת משאבים כלכליים ואנושיים רבים ועבודה מול גורמים וגופים שונים ועל כן מיעטו באופן יחסי להנציח בדרך זו.

5. יישובים ושמות רחובות:

שמות של יישובים ורחובות הם חלק בלתי נפרד מהנוף היישובי והעירוני של ארץ ישראל. ישנם יישובים ורחובות שנקראו על שם אתרים היסטוריים הקרובים גיאוגרפית למקום היישוב, ישנם כאלה הנושאים שמות של צמחים- עצים ופרחים, ישנם כאלה הנושאים שמות של אבני חן, אך ישנם יישובים ורחובות המנציחים אישיות מרכזית או אירוע היסטורי, ולפיכך הם נכנסים לארסנל של הנצחה וזיכרון. גם כאן, כבסעיף של האנדרטאות, יש חשיבות לשאלות מי ומה ראויים להנצחה, והיכן ראוי להנציחם. וגם כאן, התשובה קשורה באינטרסים פוליטיים של האליטה ולהעדפתם האידיאולוגית של הרשויות, אלה האחראיות והנושאות ב"שיום" = היינו, קביעת השמות. מנגד, יש להעיר כי בניגוד לאנדרטאות המשדרות פאתוס וקדושה, שמות רחובות אינם נדרשים לכך²⁰⁸. בהקשר זה ניתן להוסיף שמעקב אחר מתן השמות, יש בו משום עדות על התהליך ההיסטורי והפוליטיזציה בזיכרון הקולקטיבי. יתירה מכך, תהליך שינוי/הסבתם של שמות במרחב העירוני והיישובי, כמו גם הוספת רחובות וסמטאות במרחב זה, יש בהם להעיד על ריבוי נרטיבים וכן על הבנייתם של מיתוסים חדשים. בסעיף זה אסקור את ההנצחה במרחב היישובי והעירוני, על ידי מתן שמותיהם של שטרן ורזיאל ליישובים ולשמות רחובות בערים שונות. על פי עזריהו, שם הרחוב או היישוב המנציח אדם או אירוע, נועד בראש ובראשונה לספק את יכולת ההתמצאות במרחב, אולם יש בשמות פוטנציאל ללימוד, מעין אנציקלופדיה פומבית, שמטרתה להמריץ את העוברים והשבים להסתכל, להתעניין ולדעת²⁰⁹. לצד כל זה יש לזכור שהמונצחים באתרים אלה נבחרו והועדפו, על פני אלה שנעדרים מהם.

²⁰⁷ עזריהו, זיכרון בנוף, עמ' 237 – 238.

²⁰⁸ הנ"ל, על שם, היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל, ירושלים, תשע"ב, עמ' 9 – 13.

²⁰⁹ שם, עמ' 19 – 24, עמ' 39.

"יאיר" שטרן:

כוכב יאיר:

כוכב יאיר (וכיום כוכב יאיר-צור יגאל) הוא יישוב בדרום שרון שניזון בסוף שנת 1980 על ידי קבוצת צעירים פעילים של תנועת החרות, ובראשם מיכאל איתן. הקבוצה הראשונה עלתה על הקרקע בסוף 1981 וקראה ליישוב כוכב יאיר על שמו של "יאיר" שטרן. שטרן הוא כוכב בידיש ו"יאיר" היה שמו המחתרתי של אברהם שטרן. תחילה התגוררו במבנים זמניים, ללא חיבור לתשתיות ורק כשנתיים מאוחר יותר החלה בניית הקבע, שנודעה לימים כשלב א. במהלך השנים התווספו שלבים, נבנו שכונות רבות ואף אוחדו יחד עם היישוב הסמוך צור-יגאל. ביישוב המאוחד כ-9000 תושבים ובהם אישי ציבור ובכירים במערכת הביטחון של מדינת ישראל. ביישוב תושבים דתיים ושאינם, יש בו מספר בתי ספר, תנועות נוער, בתי כנסת ועוד²¹⁰. יש לציין שלא מצאתי התייחסות ספציפית ונוספת לשטרן, מעבר לכך שהיישוב קרוי על שמו. את תמונת היישוב ניתן לראות בנספח מספר 9.

חוות יאיר:

חוות יאיר הינה התנחלות בשומרון, השוכנת סמוך ליישובים יקיר ונופים, מעל ערוץ נחל קנה ובשטח הבנייה של היישוב נופים. ההיאחזות הוקמה בשנת 1999, ושמה מנציח את שמו של מפקד הלח"י "יאיר" שטרן (ואת יאיר בן מנשה המוזכר בספר דברים, ואת חוות יאיר המקראית). תחילה נקראה **תמנת חרס** ובשנת 2001 שונה שמה ל**חוות יאיר**. בהיאחזות מתגוררות כמאה משפחות במבנים מגוונים: קרוונים, בתים מבנייה קלה בתי עץ וכד'. התושבים דתיים ועוסקים במקצועות מגוונים: הוראה, חקלאות, עריכת דין, רפואה, ראיית חשבון ועוד. בתי היישוב פרושים על שטח רחב יחסית, ויש בו גם מוסדות לגיל הרך, בית כנסת, מועדון ומבנה לסניף בני עקיבא לילדי ונוער היישוב. יש בו גם צימרים ובחלקם בריכות לשימוש טיפולי-תרפויטי ותיירותי. (ראו נספח מספר 11). בשנתיים האחרונות הוסדר היישוב על ידי המדינה וחובר לרשת חשמל. בשנת 2016 רחובות היישוב שוימו כולם על שם לוחמי לח"י והכיכר המרכזית של היישוב נקראה על שמו של יצחק שמיר²¹¹. טיילת חוות יאיר מנציחה את שמו של אלכסנדר רובוביץ, נער ירושלמי חבר מחתרת שנחטף והועלם על ידי הבריטים במאי 1947 וככל הנראה נהרג על ידם זמן קצר לאחר החטיפה²¹². את בית הכנסת של היישוב ניתן לראות בנספח מספר 10.

שמות רחובות על שם "יאיר" שטרן:

בחיפוש שמו של שטרן ברשת האינטרנט עולה כי ישנם למעלה מעשרה רחובות שנושאים את השם אברהם שטרן ועוד כשבעה רחובות הנושאים את השם "יאיר" שטרן. רחובות אלו נמצאים בערים: ירושלים, רמת-גן, אשקלון, הוד השרון, הרצליה, פתח תקווה, כפר סבא, באר שבע, תל אביב, נתניה, קריית עקרון, רמלה, חיפה, קריית אונו, אור יהודה, בית שאן, שלומי ובית אריה. במעקב אחר מועד נתינת השמות בערים המרכזיות, עולים נתונים מעניינים. את הדברים שלהלן הציג מעוז עזריהו, שחקר את ההיסטוריה והפוליטיקה של שיום הרחובות בכמה מהערים

210 ראו .

https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%9B%D7%95%D7%9B%D7%91_%D7%99%D7%90%D7%99%D7%A8_%D7%A6%D7%95%D7%A8_%D7%99%D7%92%D7%90%D7%9C

211 ראו:

[https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%97%D7%95%D7%95%D7%AA_%D7%99%D7%90%D7%99%D7%A8_\(%D7%99%D7%99%D7%A9%D7%95%D7%91](https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%97%D7%95%D7%95%D7%AA_%D7%99%D7%90%D7%99%D7%A8_(%D7%99%D7%99%D7%A9%D7%95%D7%91)

ראו :

https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A8%D7%A6%D7%97_%D7%90%D7%9C%D7%9B%D7%A1%D7%A0%D7%93%D7%A8_%D7%A8%D7%95%D7%91%D7%95%D7%91%D7%99%D7%A5

בישראל, בספרו. כך למשל, בדיון שנערך בתל-אביב, בשנת 1955, ביקש נציג תנועת החרות להנציח את שטרן, לצד אחרים (להלן, רזיאל), אך ההתנגדות להנציחו נותרה בעינה. באותה השנה, נקרא שמו של רחוב ברמת-גן, על שם שטרן. לדעת גראוויס קובלסקי, רמת גן הייתה חריגה ביחסה להנצחת הימין, ובמיוחד נזכר לטוב בהיבט זה ראש העיר דאז, אברהם קריניצי, שגם מתוך עדויות משפחת שטרן, נראה כי יחסו ללח"י בכלל ול"יאייר" בפרט היה חיובי ומחבק²¹³. בשנת 1962 הוציעה ועדת השמות ששם הרחוב יאיר, שהיה קיים בשכונת התקווה, על שם הדמות המקראית, יישא גם את הנצחתו של "יאייר" שטרן ויוכרז על כך בטקס שייערך במיוחד. ואולם, נציג חרות במועצה התנגד משום שסבר כי זהו רחוב קטן ולא מכובד דיו. בינואר 1965 נקראו חלק משדרות וושינגטון, בשכונת פלורנטיין, ברחוב מזרחי ב לשעבר שבו נרצח "יאייר", רחוב יאיר. בטקס שנערך במתן השם נכחו מרדכי נמיר, ראש העיר, רב העיר, הרב פרנקל וכן מנחם בגין ויצחק שמיר. הנצחה זו הייתה אפשרית, רק בשלב זה, לדעת עזריהו, שכן שיקפה את הפיוס בין מפ"אי לרוויזיוניסטים, אותה הוביל ראש הממשלה דאז לוי אשכול, שהנהגתו הייתה הרבה פחות נציגית מזו של בן-גוריון²¹⁴. יש לציין כי טקס קריאת הרחוב על שמו של שטרן היה המוני והשתתפו בו אלפים. בנו של שטרן העיד כי חש שם את אהדת ההמונים שביקשו לשים את החרמות וההדרה מאחור²¹⁵ בירושלים נקרא רחוב על שם שטרן רק בשנת 1967, למרות שההצעה הוגשה כבר ב-1954 ולא אושרה על ידי ועדת השמות של העיריה²¹⁶. מובן שבערים וביישובים החדשים יותר, מתן השמות התרחש מאוחר יותר. יש להעיר בהקשר זה שעל אף שבאר-שבע ואופקים לא נחשבות כערים חדשות, הנצחתו של "יאייר" בשיום רחוב התרחשה בשנות השבעים והתשעים בהתאמה²¹⁷.

לסיכום, ניתן לראות כי יישובים שהוקמו למן שנות התשעים וכן רחובות ערים ששוימו בשנים אלה, לא עברו את מסכת המאבקים עימם נאלצו להתמודד בשנות החמישים והשישים נציגי ועדות השמות במועצות העירוניות. חלקה של מפ"אי בהנצחת השמאל היה דומיננטי, ואילו חלקם של הימין הרוויזיוניסטי לפרוץ את הסדק מן השוליים אל אזורים מרכזיים יותר הצליח רק בשלב מאוחר יותר, וגם זה היה תהליך איטי באופן יחסי. זאת ועוד, את דמותו של "יאייר" דווקא (יותר מאחרים, כולל רזיאל, כפי שנראה להלן), היה קשה להנציח בעיקר במעוזי השמאל, דוגמת תל-אביב וירושלים, ורק אמצע שנות השישים ואילך סימנה נקודת מפנה ביחס להנצחתו בשמות רחובות, וביתר שאת למן שנות השמונים והתשעים.

דוד רזיאל:

רמת רזיאל:

רמת רזיאל הוא מושב בהרי ירושלים, ושמו ניתן לו על מנת להנציח את דוד רזיאל. המושב הוקם בשנת 1948 כמושב שיתופי²¹⁸ על ידי יוצאי האצ"ל ובית"ר, והיה זה מקום ההתיישבות הראשון

²¹³ גראוויס קובלסקי, עמ' 100. על יחסו של קריניצי למשפחת שטרן ניתן ללמוד מהתשדיר של אטינגר עמוס, חיים שכאלה על אברהם "יאייר" שטרן, 1975, <https://www.youtube.com/watch?v=3vqXwW-aEGk>.

²¹⁴ עזריהו, על שם, עמ' 77 – 79.

²¹⁵ שטרן, יאיר, עמ' 51 – 52.

²¹⁶ עזריהו, על שם, עמ' 141, 152.

²¹⁷ שם, עמ' 191, 207 – 209.

²¹⁸ מושב שיתופי הוא מושב שכלכלתו וענפיו מתבססים על קופה שיתופית. כל חבר במושב מוסר את משכורתו לקופה המשותפת ומקבל תקציב על פי צרכיו ומספר בני המשפחה. ענפי המושב שיתופיים והחברים עובדים בענפים אלה וכשכירים מחוץ למושב. זאת בניגוד למושב עובדים בו כל חבר מושב עובד באופן עצמאי, שכרו נותר אצלו ושנה

שהוקם על ידי חברי ארגונים אלה. יש לציין כי תחילה ביקשו הרשויות לקרוא את שם המקום **כסלון**²¹⁹ ואנשי האצ"ל פירשו זאת כניסיון מכוון להשכחת הארגון בכלל ורזיאל בפרט. לבסוף הוקם מושב אחר באותו האזור בשם כסלון. בינואר 1949 התקיים טקס חנוכת המושב, ובמרכזו עמד הצורך להראות לחברי תנועות השמאל, שגם אנשי הימין תורמים להתיישבות החקלאית והפריפריאלית. אנשי צובה, הקיבוץ הסמוך שהוקם על ידי יוצאי הפלמ"ח, הגיעו לטקס. בשנת 1952, לאחר קשיים חברתיים וכלכליים שלא כאן המקום לפרטם, המושב הוסב משיתופי למושב עובדים. נכון לסוף שנת 2021 מספר המשפחות בו עומד על כ-662 (ראו נספח מספר 11)²²⁰. מעניין להוסיף שאלדד תקף מעל דפי סולם את רמת רזיאל ואת מגמת ההתיישבות של תנועת החרות²²¹.

כפר הנוער דוד רזיאל:

כפר הנוער על שם דוד רזיאל הוקם בשנת 1956 על ידי עמותת חוות הנוער של בית"ר. מיקומו בעיר הרצליה, ברחב דוד רזיאל (להלן). תחילה למדו בו ילדים בגילאי 12 – 16, בעיקר ממשפחות עולים מצפון אפריקה ומטורקיה. במהלך השנים עבר המוסד מספר גלגולים ותהליכי שיוך. כיום הוא בית ספר שש שנתי השייך לרשת "עתיד", ששמרה על שם המוסד המקורי על שמו של רזיאל. המקום עבר כמה גלגולים ומאז 2011 הכפר מנוהל על ידי רשת עתיד, אשר שמרה על השם המקורי. מספר התלמידים בו גדול באופן יחסי והוא מתפתח משנה לשנה הן מבחינת מגמות הלימוד בו והן מבחינת שיפוז והרחבת המתקנים השונים המצויים בשטחו הגדול של המוסד (כשלושים דונם). שילוט מוצב בכניסה לחווה ובו פרטי ההנצחה הקשורים בדוד רזיאל (ראו נספח מספר 12)²²².

שמות רחובות על שם דוד רזיאל:

בחיפוש שמו של רזיאל ברשת האינטרנט עולה כי ישנם למעלה מעשרים ושלושה ערים בהם ישנו רחוב **"דוד רזיאל"**. ערים אלו הם: ירושלים, תל אביב, חיפה, ראשון לציון, בת ים, פתח תקווה, אשדוד, בית שמש, גבעת שמואל, קריית שמונה, גדרה, רעננה, הוד השרון, קריית מלאכי, אופקים, קריית אתא, אשקלון, חדרה, טבריה, כפר סבא, רמלה, דימונה והרצליה. במעקב אחר מועד נתינת השמות בערים המרכזיות, עולים נתונים מעניינים. כמו אצל שטרן (לעיל), גם הדברים שיוצגו להלן, לקוחים מתוך ספרו של מעוז עזריהו. באותו הדיון שהוצג בסעיף על שטרן, שנערך בשנת 1955 בתל-אביב, הוחלט לקרוא רחוב על שמו של דוד רזיאל (זאת בניגוד לתגובה בהקשר לקריאת רחוב על "יאיר"). אין מידע אצל עזריהו מדוע לקריאת הרחוב על שמו של רזיאל דווקא הייתה הסכמה. מנחה עבודה זו, ד"ר פס הציע כי ייתכן שהעובדה כי בעיריית תל-אביב ישב באותו הזמן דוד יוטן שהיה בעברו לוחם אצ"ל ולאחר קום המדינה ממייסדי תנועת "חרות", היא שסייעה בקידום ההחלטה החיובית. כך או אחרת, יחד עם הסכמה זו, ניתן אור ירוק לקריאת שמות רחובות על שמם של פעילים נוספים מהאצ"ל, דוגמת דב גרונר ושלמה בן-יוסף. לקח קרוב לשלוש שנים ואינספור דיונים וויכוחים, כדי ליישם את ההסכמה בפועל. סמוך לחג העצמאות של שנת

ערבות הדדית בלבד. המושב השיתופי דומה לקיבוצים ולקבוצות בהקשר של הניהול הכלכלי, אך בניגוד לאלה, אין במושבים השיתופיים בתי ילדים, חדר-אוכל, מכבסה וכד'. דוגמאות למושבים שיתופיים הם בני דרום, שדמות מחולה ועוד.

²¹⁹ כסלון על שם כסלון המקראית, המוזכרת בנחלת שבט יהודה בספר יהושע. שימור השם בא לידי ביטוי בכפר הערבי כסלא הסמוך, שתושביו עזבוהו במלחמת העצמאות.

²²⁰ ראו:

https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A8%D7%9E%D7%AA_%D7%A8%D7%96%D7%99%D7%90%D7%9C.

²²¹ עם סלם והאידיאולוגיה של אלדד ניתן לקרוא אצל פס, מורשת לח"י, עמ' 75 – 92.

²²² ראו:

https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%9B%D7%A4%D7%A8_%D7%94%D7%A0%D7%95%D7%A2%D7%A8_%D7%93%D7%95%D7%93_%D7%A8%D7%96%D7%99%D7%90%D7%9C.

1958 הוסב רחוב תרשיש ביפו לרחוב דוד רזיאל. לטקס הגיעו אלפים, ובהם מנחם בגין, ראש העיר חיים לבנון, משפחתו של רזיאל ויוצאי האצ"ל. הסרת הלוט נעשתה בידי הוריו של רזיאל. בשולי הדברים יש לציין שהשניים האחרים זכו להנצחת קריאת רחוב על שמם כשני עשורים מאוחר יותר²²³. בירושלים, בדומה לשטרן שהובא לעיל, נקרא רחוב על שם רזיאל רק בשנת 1967, למרות שההצעה הוגשה כבר ב-1954 ולא אושרה על ידי ועדת השמות של העיריה²²⁴.

לסיכום, נראה כי בערים הגדולות שהיו מעוזי השמאל, היה קשה להנציח את יוצאי המחתרות, אך אין ספק כי דמותו של שטרן זכתה להתנגדות גדולה יותר מזו של רזיאל. כמו כן ניתן לומר כי מבחינה כרונולוגית זכתה דמותו של רזיאל להנצחה על ידי שיום, הן במרחב העירוני והן ביישובי, מוקדם יותר מזו של שטרן. או כיוון שדמותו עוררה פחות אנטגוניזם מזו של רזיאל, או שפעילי תנועת חרות הצליחו לפעול דווקא למען לוחמי האצ"ל. קשה לקבוע אם היה פה עניין אישיותי-אופיי, יחס שונה אל המחתרות עצמן או נסיבות המוות, או כאמור פעילות פוליטית שהביאו לכך. תהיות אלה יעלו אף בהמשך העבודה ואתייחס אליהן גם בסיכום.

6. מוזיאונים:

מוזיאון הוא מוסד חינוכי, תרבותי ואמנותי, הפועל שלא למטרות רווח, כי אם למטרות חינוך וחברה, ותורם להתפתחותם של אלה. מגוון רב של סוגי המוזיאונים קיים בארץ ובעולם, החל מגודלו של המוזיאון, מיקומו, מטרותיו ואופן הצגתם של מטרות אלה. מוזיאונים המשתייכים לזיכרון של מוזיאון מורשת נחשבים כמקדמי, מעצבי ומייצגי תרבות, תפיסת חיים, סיפור העבר, ערכים, וכן השפעות כל אלה על עולמם של המבקרים²²⁵. אם כן, המוזיאון הוא כלי עזר משמעותי ביצירת נרטיב, זיכרון קולקטיבי ותפיסות חברתיות. יחד עם זאת, אם בעבר המוזיאון הוקם כדי לכוון את מבקריו לזיכרון מאוחד ואחד, במהלך העשורים האחרונים נראה כי חל שינוי בהיבט זה והתודעה כיום משתפת את הקהילה בבחירת התכנים ובהבנייתם במוזיאון. היבט זה מתכתב היטב עם ריבוי הנרטיבים ומקומו של האינדיבידואל, כפי שהוצגו בפרק הרקע השני. יש לציין כי בהתייחס למוזיאונים אותם אציג בסעיף זה, יש לזכור מי היא הקהילה אותה המוזיאון מייצג ואיזו אג'נדה הוא מעוניין לקדם. יש גם לשים לב להליך הפיכתם ממוזיאונים שהוקמו על ידי הקהילה, למוזיאונים בהם המימון מגיע מהמדינה. ובתוך כך, יעלו השאלות לאיזה ציבור הם פונים, את מי הם מייצגים ואיזה זיכרון הם מבקשים לייצר²²⁶. בהתאם לכך ניתן להבין כי המוזיאונים שהוקמו בישראל לפני הקמת המדינה, ואף בעשורים הראשונים לקיומה, התמקדו בהתיישבות העובדת, החלוצית, ובכוחות המגן שהוכרו על ידי השמאל וההגמוניה ככאלה²²⁷. מיותר לציין שהאצ"ל והלח"י לא נמנו עמם. למן שנות השבעים החלו לקרוא תיגר על הנצחת אתוס זה בלבד, ועם המהפך מגמה זו התחזקה לאין שיעור. מוזיאונים רבים הוקמו או חודשו והזיכרון הישראלי עוצב מחדש, ועמם גם המסרים שייצרו. וכפי שהגדירה במילותיה חוקרת

²²³ עזריהו, על שם, עמ' 77 – 78, 94 – 96, 98, 100.

²²⁴ שם, עמ' 141, 152.

²²⁵ עירון ר', חינוך מוזיאוני: הכשרה לניצול נבון של המוזיאון, קרית טבעון, 1994, עמ' 11: רוזמרין ס' ופיקלצברי א' (עורכות), מוזיאונים בראי החברה והחינוך היסטוריה הגות ריאלית, ירושלים, תשע"ז.

²²⁶ שאלות אלה עולות בנוגע לכל מוזיאון. ראו: עוז ק', פיתוח מורשת: סיפורם של שלושה מוזיאונים בפרופריה הישראלית, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך של אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע, תש"ף, עמ' 12.

²²⁷ כתריאל ת, "נהיה כולנו חלוצים: כלים וסיפורים במוזיאון לתולדות ההתיישבות", מילות מפתח – דפוסי תרבות ותקשורת בישראל, חיפה, 1999, עמ' 226 – 227.

התרבות החזותית אריאלה אזולאי: "מרחב הזיכרון הציבורי זוכה לעיצוב-מחדש, כאשר מלאכת כתיבת שטר הבעלות על הארץ נעשית באמצעות המעשה המוזיאלי"²²⁸. כל מי שחש עצמו דחוי ומושפל עד כה, מצא עתה את ההזדמנות לדרוש את מקומו בחברה הישראלית ובזיכרון הקולקטיבי. בכללם של אלה היו לוחמי המחתרות²²⁹.

מוזיאון לח"י בתל אביב:

בדרום תל-אביב, בשכונת פלורנטיין, ברחוב שבעברו נקרא מזרחי ב ולאחר מכן הוסב לרחוב אברהם שטרן (ראו לעיל, בסעיף הקודם בפרק זה) בבית מספר 8, מצוי מוזיאון הלח"י. כבר עם הקמת המדינה ביקשו יוצאי הלח"י להנציח את זכרו של "יאיר", אך הדבר לא צלח. בשנת 1953 הוצב שלט הנצחה על הבית, ועשר שנים מאוחר יותר, רכשו חברי עמותת הלח"י, הרבה בזכות מאמציו של האח, דוד שטרן, את הדירה בה הסתתר, נתפס ונרצח שטרן וכשנה לאחר מכן נפתחה הדירה למבקרים. המוזיאון נבנה למעשה בתוככי דירת הגג שבה הסתתר. מינואר 1965 ועד לשנות השמונים, נרכשו כלל הדירות בבניין במטרה להפוך את הבניין כולו למוזיאון הלח"י²³⁰. בשנת 1981 הועבר המבנה לידי משרד הביטחון ומשנת 1986 פועל בו מוזיאון הלח"י. שמו הרשמי הינו: "בית יאיר ע"ש אברהם שטרן"²³¹. בדירת הגג הותקנה לצד דירת הגג המשוחזרת מערכת אור-קולית המספרת את קורותיו של "יאיר" וימיו האחרונים בבניין זה, כמו גם את קורות המחתרת למן הקמתה ועד להיטמעותה בצה"ל, כולל תיאור המבצעים והקרבות שבהם השתתפו, בתי סוהר ומחנות מעצר בארץ ובאפריקה, בית הסוהר לנשים בבית לחם, תצוגת כלי נשק, דפוס והוצאה לאור, הסברה ותעמולה, מודיעין ואמצעי הסוואה ופעילות לח"י בחו"ל. בקומה השנייה מצוי אולם הנצחה לחללי לח"י וכן קיר בעיצוב מיוחד המנציח את עולי הגרדום כולם, מאנשי ניל"י ועד לאלי כהן ז"ל. בקומה הראשונה ספרייה וארכיון, כולל עדויות של לוחמי המחתרת, וכן אולם להקרנת סרטים, הרצאות וימי עיון, ומוצגות בו תערוכות מתחלפות (ראו נספח מספר 13)²³². כאמור, מוזיאון הלח"י נכלל ביחידת המורשת והמוזיאונים של משרד הביטחון והוא פתוח כל יום בין השעות 8:00 – 16:00, למעט שישי (בתיאום מראש ניתן לפתוח את המוזיאון) ושבת. יש בו הדרכות מותאמות לכל הגילאים ובשנת השמונים לרצח הכניסה אליו הייתה חינם.

מוזיאון האצ"ל- בית ז'בוטינסקי:

בראשית פסקה זו יש להדגיש כי אין אף מוזיאון המוקדש לרזיאל כעומד בפני עצמו, או המנציח את שמו, כפי שניתן היה לראות לעיל, במקרה של שטרן. את הנצחתו המוזיאלית של רזיאל ניתן בכל זאת למצוא במוזיאון האצ"ל השוכן בבניין מצודת זאב בתל-אביב, ברחוב המלך ג'ורג' 38. זהו בניין שראשיתו בצריף שנרכש בעיר בשנת 1928, לטובת מועדון של ארגון בית"ר בתל אביב. ב-1935, שונה שם הבניין למצודת זאב, והיה זה המעוז הבית"רי בעיר, ובסתר גם מעוז האצ"ל. במחצית השנייה של שנות השישים, הפך הבניין בן שלוש הקומות למגדל המתנשא לגובה של לא פחות משש-עשרה קומות. רעיון הקמתו של מוזיאון האצ"ל עלה כבר עם הקמת המדינה, אך יצא

²²⁸ אזולאי א, "בדלתיים פתוחות: מוזיאונים להיסטוריה במרחב הציבורי בישראל", תיאוריה וביקורת, 4 (סתיו 1993), עמ' 81.

²²⁹ שפירא א, יהודים, ציונים ומה שביניהם, תל-אביב, תשס"ח, עמ' 256.

²³⁰ ראו לעיל בפרק הראשון, תחת סעיף העיתונות, את תגובת הקורא במעריב, על פנייה אל אנשים פרטיים לסיוע במימון הבית. הבקשה עוררה תרעומת משום התחושה שהמימון צריך לבור מכספי המדינה ולא מתרומות פרטיות.

²³¹ ראו: <https://museums.mod.gov.il/sites/Lehi/AboutUs/Pages/about.aspx>.

²³² ראו: https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%9E%D7%95%D7%96%D7%99%D7%90%D7%95%D7%9F_%D7%9C%D7%97%D7%92%D7%99.

מן הכח אל הפועל רק אחרי "המהפך".²³³ ייסודו הוטל על משרד הביטחון בשנת 1980 והוא נחנך בשנת 1991 ומשכנו על פני שלוש קומות של המצודה. בקומה העליונה מכון ז'בוטינסקי ומיצגים הקשורים בו ובסיפור העלייה הבלתי ליגלית שהוביל. בקומת הכניסה מוצגים תולדות הארגון הצבאי הלאומי מהקמתו ב-1931, שרשרת מפקדי הארגון עד מינויו של מנחם בגין ופעולות שונות שנעשו בתקופה זו. בקומת הקרקע באה לידי ביטוי תקופת הירידה למחתרת, עם סיפור חלק מהמבצעים שביצע הארגון. בין המבצעים – פיצוץ מלון המלך דוד, "ליל האווירונים", תקיפת משטרת רמת גן, פריצת כלא עכו, "רכבת הכסף", תקיפת רדיו רמאללה והבריחה ממחנות המעצר באפריקה. בקומה זו אף נמצא אגף המוקדש לסיפורם של עולי הגרדום ולוחמי האצ"ל שנפלו במאבק ואגף המוקדש למחנות המעצר בארץ ישראל ובחו"ל בהם נכלאו חברי הארגון ומוצגות בו גם התעודות המזויפות ששימשו את גולי האצ"ל ולח"י שברחו ממחנות המעצר באפריקה. במוזיאון משולבים מוקרנים סרטים רבים על האצ"ל. על אף שהאדריכל לא התכוון לכך, נוסף לבניין אלמנט שמזכיר את האלטלנה. בקומה העליונה נמצא מכון ז'בוטינסקי ובו שני מיצגים הממחישים את פועלו של זאב ז'בוטינסקי ואת סיפור ההעפלה הבלתי לגלית שארגנו בית"ר והאצ"ל עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה (ראו נספח מספר 14) כמוזיאון הלח"י, מוזיאון האצ"ל נכלל ביחידת המורשת והמוזיאונים של משרד הביטחון והוא פתוח כל יום בין השעות 8:00 – 16:00, למעט שישי (בתיאום מראש ניתן לפתוח את המוזיאון) ושבת. יש בו הדרכות מותאמות לכל הגילאים.²³⁴

7. הנצחה אנושית:

בשולי פרק זה, שעניינו הנצחה במרחב הגיאוגרפי, ברצוני להוסיף ממד של הנצחה, שאמנם אינו נכלל תחת ההגדרה של הנצחה נופית, אך ממדו האנושי משמר היטב את זכרו של האדם. הנצחת אדם על ידי קריאת שם לרחל הנולד, ואפילו לעיתים הוספת שמו לאדם שכבר ניתן לו שם, מוכרת וידועה במסורת היהודית. בעדות אשכנז הנצחת אבות המשפחה שנפטרו, על ידי מתן שמות לדור חדש שנולד אינה דבר יוצא דופן. לעיתים מדובר בהנצחתו על ידי מתן שם שני, ולעיתים ההנצחה היא בשם יחיד. בדרך כלל נוהגים להנציח אנשים שנפטרו בשיבה טובה ומתוך רצון שהרחל הנולד יקבל וילך בדרכיו של האדם שאת שמו הוא נושא. בעדות המזרח נהוג אף להנציח את שם אבות המשפחה בעודם בחיים, על ידי קריאת שמות הבנים והבנות בשמות האבות והאמהות. כאשר סיבת המוות היא טרגית, ומדובר באדם שנפטר או מת בגיל צעיר, נהוג שלא להנציח בשם ממש, מתוך רצון שלא להעביר את הגורל המר גם לרחל הנולד. לעיתים משתמשים בצליל דומה או בסיקול אותיות, או בשם בעל משמעות דומה כדי לשמר בכל זאת את זכרו של הנפטר. יש לציין, שעל אף שהן שטרן והן רזיאל נפטרו בגיל צעיר ובנסיבות טרגיות, הנצחתם על ידי מתן שמם נוכחת וקיימת. לקראת שבעים וחמש שנה למותו של שטרן, כינסו מוקיריו כנס "יאירים" וביקשו לאתר אנשים בעלי שם זה שנקראו על שמו (ראו להלן בפרק הבא). דובר אז על מאות, ביניהם יאיר נתניהו, יאיר שמיר, יאיר שטרן הבן ועוד. גם השם דוד רזיאל ניתן לילדים שנולדו לאחר מותו. בראיון שנתן סיקא אהרוני בשנת 1956, נכתב כי בשעת הראיון ישבו על ברכיו התאומים

²³³ ראו עוד על הקמת המוזיאון אצל לבל, עמ' 407 – 409.

²³⁴ ראו: https://www.mod.gov.il/Memorial_Legacy/museums/Pages/haetzel_tlv.aspx

<https://museums.mod.gov.il/sites/Etzel/Pages/default.aspx>:
https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%9E%D7%95%D7%96%D7%99%D7%90%D7%95%D7%9F_%D7%94%D7%90%D7%A6%22%D7%9C/

שלו, דוד רזיאל ומיכל.²³⁵ אציין כאן אנקדוטה מעניינת אותה למדתי מספרו של יאיר שטרן, שיצא לאחרונה. שטרן תאר כי לבתם השנייה בחרו לקרוא בשם ענת.²³⁶ הסברו לבחירת השם ריגשה אותי, ובחרתי להביא אותו כדבריו:

כאשר נרצח אבי "יאיר" בידי הבריטים, נכחו בהלוויה רק... אמי רוני היתה בהריון איתי, ודוד אסר עליה לבוא מחשש שלא תרגיש טוב... הוא זכר את שאירע לרעייתו של דוד רזיאל... שושנה הייתה בהריון בעת שדוד נפל בעיראק, ובבוא היום ילדה תינוק שמת... "יאיר" ורזיאל היו חברים... אבל בעקבות הפילוג נוצר ביניהם קרע אידיאולוגי ואישי גדול. למרות זאת, כשנהרג רזיאל קרע "יאיר" את בגדו, אמר עליו קדיש וישב עליו שבעה... כינויו של רזיאל באצ"ל היה "האלוף בן ענת". ומכיוון שלא נותר לו זכר, החלטנו לקרוא לבתנו ענת.²³⁷

לימים גם מצאה ענת בארכיון האוניברסיטה העברית את תעודת הגמר של המאסטר של שטרן, אותה ביקש בזמנו מרזיאל לאסוף עבורו. רזיאל לא עשה זאת, אך נכדתו של שטרן, שקרויה על שם רזיאל, לקחה אותה.²³⁸

8. סיכום:

הזיכרון הקולקטיבי ידוע כזירה שבה מתרחש קרב על זהות: חלקו של מי גדול יותר במאבק להגשמת מטרות העל של החברה; עם דרכה של איזו קבוצה היה הצדק ההיסטורי; ומכל אלו- למי לגיטימציה עכשווית להחזיק במושכות ההנהגה והעצמה פוליטית... ההנהגה הישראלית זיהתה את הזיכרון כמשאב לגיטימי פוליטי, והחלה מעצבת אותו לצרכיה כבר מימי המדינה הראשונים. מפ"אי עשתה הכל כדי להרחיק את תנועת החרות מכל זיהוי עם המאמץ המלחמתי אשר התרחש, מההנצחה הממלכתית ומההיסטוריוגרפיה הלאומית... ארגוני ה'פורשים' לא אוזכרו באתרי הזיכרון השונים אשר הופקו להמוניהם- בנוף, בתרבות ועל מדפי הספרים.²³⁹

בפרק זה ביקשתי לבחון את המרחב הנופי שבו הונצחו שטרן ורזיאל. המקומות שאותרו ונותחו היו אחוזת הקבר, אנדרטאות, יישובים, שמות רחובות, מוזיאונים ואנשים המנציחים את זכרם ופועלם. ההנצחה בנוף הביאה לידי ביטוי את הגישות הפוליטיות והחברתיות שרווחו במדינה בעשורים הראשונים, כמו גם את השינויים שחלו בהיבט זה למן שנות השישים וביתר שאת לאחר "המהפך". הארגונים הממלכתיים שהיו אחראים על ההנצחה שבנוף הישראלי, ובכללה אותם המרכיבים שנבחנו כאן, ביכרה להנציח את ארגוני היישוב המפ"איניקים דוגמת ההגנה, וכן אישים בהם ראו דמויות מפתח בהקמת המדינה. באלו לא היה מקום להנציח את המחתרות בכלל, ואת שטרן ורזיאל בפרט. לפיכך, חלק ניכר מההנצחה הנופית מומן על ידי עמותות וגופים פרטיים, שביקשו לגייס כספים מהציבור שהזדהה עימם לטובת מיזמים אלה, ואילו מיזמים נוספים, או שכלולם של הקודמים שכבר הוקמו, התרחשו לאחר המהפך, ולאור העובדה כי

²³⁵ אביעם י', "ארבעה יצאו למבצע- המפקד לא חזר", מעריב (6.1.1956), עמ' 6.

²³⁶ ד"ר ענת שטרן, מומחית להיסטוריה צבאית ולמשפט צבאי, מרצה לשעבר בפו"ם, וכיום באוניברסיטה הפתוחה. חוקרת בעלת שם ומוכרת בעולם האקדמי.

²³⁷ שטרן, יאיר, עמ' 123.

²³⁸ שם.

²³⁹ לבל, עמ' 12.

הזיכרון הממלכתי החדש שהובל על ידי מנחם בגין, דאג להנציח את אלה שלא זכו לכך קודם לכן, באופנים המגוונים של ההנצחה והזיכרון הממלכתי-לאומי. במקרה של פרק זה, ניתן היה לראות שהיחס אל רזיאל פייסני יותר מהיחס אל שטרן, ולפיכך שמות רחובות שהנציחו את שמו של רזיאל קדמו כרונולוגית לאלה שהנציחו את שטרן. ככל הנראה חלק מכך נעוץ בעובדה שהייתה נציגות של תנועת החרות בעיריות ובמועצות המקומיות, בעוד שליוצאי הלח"י לא הייתה נציגות כזו. עוד ניתן היה להיווכח, כי הנצחתם הן של רזיאל והן של שטרן, הייתה יוזמה של ארגונים פרטיים ולא מומנה בידי המדינה. לא זאת אף זאת, הנצחת שמם במקומות יישוב נשאה אופי של מאבק של המבקשים להנציח ובתחושה של צורך לעמוד על המשמר מפני הרצון הממלכתי להרחיק את הזיכרון הנופי מהנרטיב הקולקטיבי. רק לאחר שהימין עלה לשלטון הוסב המימון להקמת מיזמי הנצחה ממלכתיים מכל הסוגים לאחריות קופת המדינה. ראוי לציין כי הנצחתם האנושית על ידי מתן שמות לתינוקות שנולדו היה קיים כבר בסמוך למותם, וניתן על ידי בני משפחה, לוחמי מחתרת ואוהדיה. הנצחה נוספת שלא נותחה בהרחבה בפרק זה היא הנפקת הבול לזכרם, ועל כך יפורט בפרק הבא. לבסוף, נראה כי במובנים מסוימים בקרב יוצאי האצ"ל, הנצחת הארגון ולא הנצחת רזיאל עמדה במוקד מיזמי הזיכרון בנוף, ואילו אצל יוצאי הלח"י, הנצחת "יאיר" קדמה להנצחת הארגון, ואולי אף ניתן לומר כי מבחינת יוצאי הלח"י, המחתרת ו"יאיר" חד הם. על כך ארחיב בסיכום ובמסקנות העבודה.

פרק שלישי

ג. הנצחה וזיכרון במרחב הטקסי-

1. פתח דבר:

בקצה האחד של במת הנוער נולדה מסורת עצמאית כמעט של הפלמ"ח... רואה עצמה נרדפת ומקופחת. בקצה השני מקיימת בית"ר אזכרות פרטיות לעולם הגרדום, פרשת ניל"י, הגנת תל-חי, מרד הגטאות, חנה סנש וחבריה, ארגוני המחתרת על מפעליהם השונים, ההעפלה ומלחמת העצמאות. לכל אלה נמצאו בעלים פרטיים הטוענים איש כנגד רעהו, מטפחים פולחנים פרטיים, מרוממים גיבורים פרטיים ומנסחים היסטוריות פרטיות. זוהי תופעה מדאגה וחולנית²⁴⁰.

ציטוט זה נכתב על ידי העיתונאי אורי אבנרי, בכתבה עיתונאית מעל במת "העולם הזה", אך היא נוסחה כמכתב אל ראש ממשלת ישראל דאז, דוד בן-גוריון. ביקורתו של אבנרי הייתה בשל חוסר הגישה הממלכתית, וחוסר האחידות שבאופן הנצחת החללים השונים שהקריבו עצמם על מזבח המולדת למען הקמת מדינת ישראל. טענתו המרכזית של אבנרי הייתה כי כראש ממשלה מחובתו של בן-גוריון לדאוג להנצחה שוויונית ומאוחדת של כל הנופלים, שכן, האזכרות והטקסים הפרטיים גורמים לשסע ופילוג חברתי ולקיומן של שתי תרבויות: האחת, זו הממלכתית-מפ"איניקית, והאחרת, של אלה שאינם משתייכים לפנתיאון²⁴¹. בפרק זה אסקור את ההנצחה והזיכרון במרחב הטקסי. הסקירה תכלול את האזכרות, הטקסים ואירועי ההנצחה השונים שנערכו במהלך השנים לשטרן ורזיאל.

2. אזכרות:

אברהם "יאיר" שטרן:

אזכרות במהלך העשור הראשון לרצח: בחיפוש אחר טקסי האזכרות לשטרן נראה כי הפרסום הראשון ובו הזמנה לאזכרה, היה כאשר מלאו חמש שנים להירצחו. באתר הרשת של "מכון ז'בוטינסקי" ישנה הקלטה של שידור שנערך ביום האזכרה. סליל השידור כולל את האזכרה, ובנוסף שירים שכתב "יאיר" והוקראו על ידי גאולה כהן, חברים שסיפרו על "יאיר" ועוד²⁴². יש לזכור שמדובר עוד לפני ההצבעה על החלוקה ולפני הקמת המדינה. האזכרה ההמונית הראשונה התקיימה בשנת 1949, לאחר קום המדינה, ובה השתתף לראשונה, יאיר, הבן. בספרו הוא תאר את ההתרגשות שאחזה בו באזכרה הראשונה שבה השתתף בחייו, כילד בן שש וחצי. מאות אנשי לח"י, שכבר אינם אלמונים, שלושת המפקדים: יצחק שמיר, נתן ילין-מור וישראל שייב במרכז, הרב יצחק ידידיה פרנקל, רבה של שכונת פלורנטין ובני משפחה. את תחושת ההתרגשות שאחזה בו ניתן לראות בציטוט הבא: "מישהו נותן את האות וכל ההמונים עומדים דום ושרים "חיילים אלמונים"... השירה פורצת את גדרות בית הקברות ועולה אל השמים... יש תחושה של השתתפות

²⁴⁰ אבנרי א', "גיבורים פרטיים", העולם הזה (26.11.1952).

²⁴¹ לבל, עמ' 457 – 458.

²⁴²

<http://www.jabotinsky.org/%D7%90%D7%A8%D7%9B%D7%99%D7%95%D7%9F/%D7%97%D7%99-%D7%A4%D7%95%D7%A9-%D7%A4%D7%A8%D7%99%D7%98/%D7%A4%D7%A8%D7%99%D7%98-%D7%90%D7%A8%D7%9B%D7%99%D7%95%D7%9F/?itemId=145921>

בטקס מיסטי, של שותפות להתעלות. האזכרה הראשונה הזאת היא יום מועד, אפילו חג²⁴³. בהמשך דימה יאיר את האזכרה למעין מעמד הר סיני, שבו הבין שהוא חלק ממשפחה גדולה שתלך אתו תמיד, ושאינו לבד בעולם²⁴⁴. בשנת 1950 היו שלוש אזכרות נפרדות לשטרן שנבעו מעימותים קשים בין: אלדד, ילין מור ובגין. המחלוקת הייתה סביב הצגת האידיאולוגיה של המחתרת, והשפעתה באה לידי ביטוי בנרטיב ובמיתוס של תולדות הארגון שנכתב באופנים שונים הקשורים בעיקרם בימין ושמאל²⁴⁵. בהתקרב שנת העשור, פורסמה בעיתונות הודעה על מועד האזכרה. במרכז המודעה התנוססה תמונתו של "יאיר", ומשני צידיה שמותיהם של כל חללי המחתרת. יום האזכרה נקבע כיום ההתייחדות עם נופלי הלח"י, ובמודעה כונה "יאיר": "מחולל מלחמתם"²⁴⁶. ראוי לציין כי המודעה יצאה מטעם מכון לח"י, אך לא מצוין בעמוד הבית את שם העיתון או העיתונים בהם פורסמה הידיעה. מתוך הקישור המקוון עלה כי מן העיתונות בת הזמן ניתן ללמוד שבאזכרה נכחו בני משפחה, אנשי לח"י לשעבר וכן מנחם בגין, מפקד האצ"ל לשעבר. עוד פורט כי בערב התקיימה אספה ליד הבית ש"יאיר" נרצח בו, ושם נאם הד"ר ישראל (שייב) אלדד. מלבד השתתפותו של מנחם בגין, שלא הייתה מובנת מאליה, נראה כי הנוכחים האחרים היו הקהל הטבעי שמתאים לטקס.

אזכרות במהלך העשור השלישי לרצח: אזכרה גדולה נערכה במלאות עשרים שנה לרצח. היא התקיימה בתיאטרון הבימה, התיאטרון הלאומי, והאולם היה מלא. לאזכרה הגיעו מלבד לוחמי לח"י ובני משפחה, גם ראש עיריית תל-אביב מרדכי נמיר שהיה חבר מפ"אי ומכובדים נוספים²⁴⁷. בארכיון הסרטים הישראלי של סינמטק ירושלים, מצוי סרטון קצר בן כדקה ורבע, עם צילום מאזכרתו העשרים וחמישה של שטרן²⁴⁸. האזכרה נערכה ליד קברו והקהל נראה כמונה כמה עשרות ואולי אף יותר. בדף של ארכיון הסרטים פורט כי השתתפו בה בני משפחתו: אשתו רוני ובנו יאיר, הרב יצחק ידידיה פרנקל, מנחם בגין וחברי מחתרת נוספים²⁴⁹. כלומר, בעשרים וחמש השנים שחלפו, גדל הקהל שהשתתף באזכרה, אך היא לא נשאה אופי רשמי-ממלכתי, אלא דמתה לתיאור של אבנרי שצוטט בפתיח הפרק, לעיל.

אזכרות במהלך העשור הרביעי לרצח: נראה כי קו פרשת המים באופייה והיקפה של האזכרה לשטרן, נעוץ בשנת 1978, במלאת 36 למותו ויש להדגיש שבשנה הסמוכה "למהפך". הכותרת **במעריב** מציירת תמונה זו: **"האזכרה ליאיר נשאה לראשונה אופי ממלכתי"**²⁵⁰. בכתבה עצמה תאר הכותב את מספר המשתתפים הגדול שנכח, ומציין שמעבר למשתתפים הקבועים ובהם לוחמי הלח"י ובני משפחה, השתתפו בטקס ראש הממשלה מנחם בגין ויו"ר הכנסת יצחק שמיר, המשורר אורי צבי גרינברג ועוד. החזן הצבאי הראשי נשא את תפילות היזכור ובנו יאיר אמר את הקדיש. יש להזכיר שלא הייתה זו הפעם הראשונה שבגין נכח באזכרה, אך הייתה זו הפעם

²⁴³ שטרן, יאיר, עמ' 49 – 51.

²⁴⁴ שם, שם.

²⁴⁵ גראוויס-קובלסקי, עמ' 102.

²⁴⁶ ראו:

https://web.nli.org.il/sites/nli/hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?docid=NNL03_EDUSP5535&pr.esentorid=NLI_EDU

²⁴⁷ שטרן, יאיר, עמ' 51.

²⁴⁸ https://jfc.org.il/news_journal/60850-2/105135-2

²⁴⁹ שם.

²⁵⁰ אלקן מ', "האזכרה ליאיר נשארה לראשונה אופי ממלכתי", **מעריב** (3.2.1978), עמ' 3,

<https://www.nli.org.il/he/newspapers/mar/1978/02/03/01/article/18?srpos=72&e=-----197-he-20-mar-61-byDA.rev-img-txIN%7ctxTI-%d7%99%d7%90%d7%99%d7%a8+%d7%a9%d7%98%d7%a8%d7%9f---1>. וראו התייחסות לכתבה גם בפרק הראשון, לעיל.

הראשונה שבה הגיע בתפקיד של ראש ממשלת ישראל. מכאן ואילך ניתן לומר כי האזכרות המשיכו רוח זו.

אזכרות במהלך העשור השביעי לרצח: את הסיקור לאזכרה השישים ותשע, ניתן למצות בכותרת מתוך אתר "ליכודניק". הכותב, אריק זיו ויזר, בחר לתאר את האירוע בכותרת: **"אזכרה גדולה ומכבדת למפקד הלח"י "יאיר" שטרן"**²⁵¹. הכותב מציג את הנכבדים שהשתתפו באירוע, ביניהם חברי ליכוד דוגמת לימור לבנת ואופיר אקוניס, פעילי מפלגה כגון: עוזי דיין ועוד. החזן הצבאי הראשי הנחה את תפילות היזכור ודן כנר הנחה. על מנת להבליט את השינוי המשמעותי שחל באופי משתתפי ובאי האזכרה, אצטט מתוך דבריו של הכותב:

ראוי לציין את ההרכב האנושי של המשתתפים באזכרות לזכר "יאיר" שטרן. באזכרות שהתקיימו עד לפני כעשר שנים ראינו בקהל בעיקר לוחמי לח"י ובני משפחה של "יאיר". אנשי הלח"י הולכים מתמעטים בגלל שלחלקם קשה לצאת מהבית בגלל גילם, ורבים מהם כבר השיבו נפשם לבורא בשיבה טובה. בעשור האחרון אנחנו רואים בקהל יותר ויותר פרצופים צעירים של אנשים שהם ואפילו הוריהם נולדו לאחר הקמת המדינה ולא זכו להכיר את "יאיר" אישית. מנהלת העמותה להנצחת מורשת הלח"י, עדינה גילרמן, משתדלת להביא את המסר לקהלים רחבים יותר וצעירים יותר. ואכן בלטו בקהל קבוצה של צעירים שהגיעו מבית אל, לצד קבוצות נוספות²⁵².

למעשה, ניתן לומר כי בהמשך למגמה שהראיתי קודם, האזכרה מוסיפה להיות אירוע ממלכתי ורשמי, אך משתתפי הטקס הוותיקים מתקשים להגיע, ואת מקומם ממלאים בשורות ארוכות צעירים מבני הציונות הדתית, בני ההתנחלויות ועוד.

אזכרת השמונים לרצח: אסיים סעיף זה בתיאור האזכרה שהתקיימה לפני כשנה, במלאת שמונים שנה למותו. זו הייתה מלווה ברעש גדול באופן יחסי. כפי שהראיתי בפרק הראשון בגוף העבודה, האזכרה סוקרה בעיתונות באופן נרחב. התאריך העגול הביא לכתבות שעסקו באופיו, במכתביו, בפועלו ובהובלתו את המחתרת. גם האזכרה נשאה אופי ממלכתי ורב משתתפים, ויש להדגיש שהדבר אינו מובן מאליה, בשל העובדה שהקורונה הייתה אז נוכחת במידה רבה. ההודעה על האירוע כללה הזמנה מעוצבת וצבעונית, שבה התנוססה תמונתו של שטרן, וכללה את רשימת המכובדים שישתתפו בטקס ויישאו דברים, ביניהם: נשיא המדינה יצחק הרצוג והרב ישראל מאיר לאו. ההנחיה, כפי שהייתה בשנים שקדמו, בהובלת דן כנר. בהזמנה הופיע קישור להרשמה בכדי שניתן יהיה לצפות בטקס גם בשידור חי, מבלי להגיע לנחלת יצחק²⁵³. בחיפוש ברשת מצויים גם סרטי האזכרות המצולמים מהאזכרות בשנים ה-74, 75, 78 ו-80. ניתן לומר כי החל מ-1978 מספר המשתתפים באזכרה גדול וגדל, אופייה ממלכתי, פרסום האירוע רחב ומתוקשר וצעירים רבים, ביניהם צעירי הציונות הדתית, המבקשים להזדהות עם דמותו של "יאיר" ופועלה של המחתרת מגיעים אליה.

²⁵¹ זיו ויזר א', "אזכרה גדולה ומכובדת למפקד הלח"י יאיר שטרן", ליכודניק (30.1.2011),

<https://likudnik.co.il/%D7%90%D7%96%D7%9B%D7%A8%D7%94-%D7%9C%D7%94-%D7%95%D7%9E%D7%9B%D7%91%D7%93%D7%AA-%D7%9C%D7%9E%D7%A4%D7%A7%D7%93-%D7%94%D7%9C%D7%97%D7%99-%D7%99%D7%90%D7%99%D7%A8-%D7%A9%D7%98%D7%A8>

²⁵² שם, שם.

²⁵³ <https://lehi.org.il/events/%D7%90%D7%96%D7%9B%D7%A8%D7%94-%D7%9C%D7%A6%D7%99%D7%95%D7%9F-80-%D7%A9%D7%A0%D7%94-%D7%9C%D7%A0%D7%A4%D7%99%D7%9C%D7%AA%D7%95-%D7%A9%D7%9C-%D7%90%D7%91%D7%A8%D7%94%D7%9D-%D7%A9%D7%98%D7%A8%D7%9F/>

דוד רזיאל:

לפני תיאור טקסי האזכרות לרזיאל, צריך להדגיש כי בשני העשורים הראשונים למותו, קברו כלל לא היה בתחומי ארץ ישראל. תחילה, כפי שהראיתי בפרק הקודם, נקבר רזיאל בעירק, ולאחר מכן הועבר לקפריסין. רק בשנת 1961 הגיע ארונו להר-הרצל בירושלים. על כן, האזכרות בגוון ממלכתי-ציבורי שנערכו בשנים הראשונות, לא היו ליד קברו ולשם הטקס נבחרו אתרים חלופיים לאזכרתו. כמו כן, כאמור, יום מותו נקבע גם כיום אזכרתם לחללי המחתרת (ראו לעיל, בפרק השני).

אף על פי כן, האזכרה הראשונה שמצאתי לה ביטוי פומבי, הייתה בציון חמש שנים למותו של רזיאל-האלוף בן-ענת. זמן של חמש שנים היה גם במקרה של שטרן, בהקשר לביטוי הפומבי לאזכרה. בעיתון "המשקיף" נכתבה סקירה קצרה על הטקס שנערך בקן בית"ר בתל-אביב, בבית זיבוטנסקי, שלימים הוסב למצודת זאב ובו שוכן מוזיאון האצ"ל (ראו לעיל, בפרק הקודם). הטקס נערך בחצר שלא הווארה בכוונה תחילה. ראשי הקן אחזו בדגלים שחורים, ובמרכז הרחבה הדליקו שני לפידי אש שהאירו במה ועליה תמונתו של רזיאל, דגל ישראל וחרבות. המנון בית"ר הושמע, עמדו דומיית אבל ולאחר מכן הוקראו תפילות אל מלא רחמים וקדיש על ידי אביו של רזיאל. רבים הגיעו להשתתף בטקס אזכרה זה. עוד מוסיף הכותב כי למחרת התקיימו פעולות לבני הנוער לזכרו ובו הועלו קורות חייו, סיפורים לזכרו, פעולות בהן השתתף ועוד. בסיום הכתבה, ציין המחבר כי אלה ואירועי היום הקודם הותירו רושם עז על המשתתפים²⁵⁴. האזכור הבא ובו התייחסות לטקס אזכרה לרזיאל היה במלאת שלוש עזרה שנים לנפילתו. בעיתון "חרות" מובא דיווח על הטקס שנערך בבית כנסת "בית דוד", שנקרא על שמו של רזיאל, בשיכון "סלע" שבתל-אביב. מתוך הדיווח עולה כי בטקס היו מאות נוכחים, יוצאי בית"ר והאצ"ל ובני משפחתו של רזיאל. בטקס שולבו סממנים ממלכתיים-לאומיים כשירת המנון בית"ר והמנון "התקווה", מצעד דגלי ישראל ועוד, יחד עם סממנים דתיים של אמירת פרקי תהילים, תפילת אל מלא רחמים על ידי חזן בית הכנסת, וקדיש על ידי אביו של רזיאל. אישים שונים ובהם בעלי תפקידים ציבוריים וחברי כנסת נשאו דברים על דמותו ופועלו. גם בכתבה זו, ציין הכותב כי הטקס הותיר רושם עז על המשתתפים בו²⁵⁵. שנה לאחר מכן נערך טקס אזכרה ליד אנדרטת דב גרונר ברמת גן. בתצלום האזכרה נראות בנות נושאות זרים, מנחם בגין ואישי ציבור (ראו נספח מספר 15). שנתיים אחר כך נערך הטקס בעכו. בתצלום אחר מתוך ארכיון המדינה, נראים באזכרה משנת 1963, במלאת 22 למותו של רזיאל, המשתתפים המכובדים שהגיעו לאזכרה בהר הרצל. האזכרה נשאה אופי ממלכתי והיה בה משמר כבוד. בתמונה נראים מנחם בגין, הרב רבינוביץ ואחרים. יש לציין כי הייתה זו האזכרה השנייה שהתקיימה ליד קברו של רזיאל בהר הרצל. מכיוון שכך, באזכרה זו נערך טקס כפול ומלבד אזכרתו של רזיאל וחללי המחתרת, נערך טקס הסרת הלוט (=גילוי המצבה) מעל מצבתו של רזיאל. הדף הראשון בעיתון "חרות" הוקדש לסקירת האירוע ומובאים בו שמות כל הנופלים. הדיווח מתאר את השתתפותם של בני משפחה, חברי כנסת, מכובדים ולוחמי המחתרת. כבטקסים הקודמים הושר שיר בית"ר והוקראו פרקי תהילים ותפילות לעילוי נשמת הנפטר. גילוי המצבה נעשה על ידי שושנה רזיאל ואסתר רזיאל-נאור תוך

²⁵⁴ ---, "אזכרה לזכרו של המפקד דוד רזיאל", המשקיף (28.5.1946), עמ' 3. ראו: <https://www.nli.org.il/he/newspapers/?a=d&d=hmf19460528-01.1.1&e=-----he-20--1--img-txIN%7ctxTI-----1>

²⁵⁵ ---, "טקס אזכרה לדוד רזיאל הי"ד בביהכ"נ "בית דוד" בשיכון "סלע", חרות (27.5.1954), עמ' 4. ראו: <https://www.nli.org.il/he/newspapers/hrt/1954/05/27/01/article/55/?e=-----he-20--1--img-txIN%7ctxTI-----1>

תרועות חצוצרה ולפיד בוער. זרים רבים הונחו על המצבה ובהם זרי אצ"ל, לח"י, רמת רזיאל, צעירי בית"ר, צעירי תנועת חרות ועוד. הנאום המרכזי נישא על ידי מנחם בגין שאמר בין היתר כי: "בימים כאלה, יותר מאשר בכל תקופה אחרת, דרושה לעמנו רוחו של מפקדנו הראשי, אשר יותר משלש טיפות מדם אבינו המכבי נמזגו בדם לבו. דרושה לנו רוחם של תלמידיו ותלמידי תלמידיו, שהיו עשויים לבלי חת וקמו לשחרר אומה זו"²⁵⁶. במלאת עשרים וחמש שנה למותו נאם בגין ליד קברו. באתר מרכז מורשת בגין, מובא תקציר הדברים ובהם דברי הספד לרזיאל ותקווה שיום אחד תתייצב יחידה צהלית שתודה למפקד, החייל, הלוחם החלוץ והמגשים²⁵⁷. מכאן ואילך, לאורך העשורים הבאים, התקיימה האזכרה במתכונת די קבועה. ההתכנסות הייתה ליד הקבר, הוצאה הודעה מסודרת בעיתונות ובמקורות מידע נוספים, הוזמנו מוקירי זכרו, יוצאי המחנות וכד'. כך למשל, במלאת שלושים ושתיים שנים לנופלו, בשנת 1973, התפרסמה ידיעה חדשותית קצרה בעיתון "מעריב" שעיקר עניינה דיווח מתומצת אודות העלייה לקברו וזהות המשתתפים. כותרתה: "אתמול עלו לקבר דוד רזיאל ז"ל"²⁵⁸. מתוך מבט על ההודעות שהתפרסמו אודות האזכרות ניתן לומר כי האזכרות היו אמנם ממלכתיות, ונערכו בשיתוף משרד הביטחון והיחידה להנצחת החייל, אך האחראים על הטקס עצמו וחלקיו השונים היו חיילי ברית האצ"ל. אין ספק כי שנת השמונים סוקרה וצוינה ברוב עם הדרת מלך (בדומה למה שנראה לעיל, מאזכרתו של שטרן במלאת שמונים שנה). האירוע נזכר כיום שמונים שנה למות רזיאל, ותשעים שנה לציון הקמת ארגון האצ"ל. בסרטון המסקר את האירוע נראים לוחמי האצ"ל (המעטים, שעוד נותרו בחיים), נשיא המדינה ראובן ריבלין, שיש לציון בהקשר זה כי בתפקידו כנשיא השתתף בכל האזכרות של רזיאל, משפחת נאור-מרים, נשיאת בית המשפט העליון בדימוס ופרופ' אריה נאור, בנה של אסתר רזיאל-נאור, חברי כנסת, יו"ר ברית חיילי האצ"ל ועוד²⁵⁹. ריבלין התייחס לאופיו המיוחד של רזיאל ולדמותו כמפקד העברי הראשון בארץ ישראל. התפילות נאמרו על ידי חזן צבאי, ואריה נאור אמר קדיש. נשאו דברים והונחו זרים רבים. האירוע סוקר במספר עיתונים ביניהם: מעריב, סרוגים, מקור ראשון ועוד. יוסי אחימאיר ציטט בכתבתו את דבריו של ריבלין שהדגיש כי: "כמפקד הארגון, גדול המפקדים הצבאיים בדורנו, דוד רזיאל לא היה חייב לצאת לעירק. הוא בחר בכך. נותרו כיום רק מעטים שזכו להכירו ויכולים לספר את סיפורו. היום ברורה לכל ההשפעה המכרעת של ארגון האצ"ל בסלילת הדרך לעצמאות ישראל, וברורה השפעתו המכרעת של רזיאל בהדלקת ניצוץ התחייה"²⁶⁰. גם באזכרה השמונים ואחת השתתפו ריבלין, בני משפחת נאור, לוחמי אצ"ל שנותרו בחיים ועוד²⁶¹. מאפייני הטקס היו זהים לאזכרות הקודמות שהוצגו לעיל.

²⁵⁶ ---, "טקס הזכרת לחללי האצ"ל והסרת הלוחם מעל מצבת דוד רזיאל הי"ד", שם (17.5.1963), עמ' 1 – 2. ראו: <https://www.nli.org.il/he/newspapers/hrt/1963/05/17/01/article/1/?e=-----he-20--1--img-txIN%7ctxTI-1>.

²⁵⁷ <https://db.begincenter.org.il/article/%D7%A2%D7%A6%D7%A8%D7%AA-%D7%9C%D7%96%D7%9B%D7%A8%D7%95-%D7%A9%D7%9C-%D7%93%D7%95%D7%93-%D7%A8%D7%96%D7%99%D7%90%D7%9C>.

²⁵⁸ ---, "אתמול עלו לקבר דוד רזיאל ז"ל", מעריב (25.5.1973).

²⁵⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=Lq-EhqT73SA>.
²⁶⁰ אחימאיר י', "מצדה על הר הבית", מעריב (20.5.2021): <https://www.news1.co.il/Archive/0026-D-148293-00.html>.

²⁶¹ ראו: https://www.youtube.com/watch?v=nZAsbifnT_I.

3. טקסים ואירועים:

"יאיר" שטרן:

חנוכת גן ציבורי וערב זיכרון ל"יאיר" שטרן:

בשנת 1963 נחנך בעיירה אופקים גן ציבורי על שמו של מפקד האצ"ל בישראל, "יאיר" שטרן. בעיתון "מעריב" מאותו היום סוקר הטקס תחת הכותרת "והנה הגיע היום"²⁶². בכתבה דווח כי לוחמי לח"י מכל קצוות הארץ הגיעו לטקס, וכי היה זה יצו השעה²⁶³. בהמשך הביא המחבר את הדברים הבאים: "ברכות ממפקדים ומחברים לנשק... וקהל של תושבי העיירה שספק אם שמעו אי פעם מי היה "יאיר" שטרן ז"ל"²⁶⁴. עוד עולה כי לאחר הטקס בגן הציבורי, נערך ערב זיכרון לבני הנוער של העיירה, בו השתתפו למעלה ממאתיים נערים ונערות שהקשיבו לתולדות חייו של שטרן כפי שהוצגו מפי אחיו וחבריו לנשק. נראה לי כי ראוי מתוך הדברים להעלות שתי סברות בהקשר זה: הראשונה, אולי שהמחבר מתייחס באופן מעט אליטיסטי או מתנשא כלפי האוכלוסייה "הלבנטינית"²⁶⁵ באופקים. הוא לוקח כמובן מאליו שהמשתתפים, הן המבוגרים והן בני הנוער, תושבי אופקים, שומעים לראשונה על "יאיר" שטרן סביב ההתכנסות הנ"ל. מצד שני ניתן גם לשער שחוסר הידע נובע מכך שבמערכת החינוך והתרבות לא היו אזכורים או יחידות לימוד וספרים שהוקדשו למחתרת ול"יאיר" ועל כן סביר שהמשתתפים לא יידעו במי מדובר. בין אם השערות אלה הן בעלות בסיס, או לאו, על כל פנים ניתן לומר כי בזיכרון הציבורי היחס כלפי דמותו של "יאיר" ממשיך להפוך לחיובי. העובדה כי מעל עשרים שנה אחרי מותו כאשר נבנה גן זיכרון על שמו, עדיין הן ההשתתפות של יוצאי גדולה ומשמעותית, והן ערב שלם מוקדש לספר ולשתף את אלה שלא הכירו ושמעו על דמותו של מפקד המחתרת, ורבים מאזינים. ניתן לומר כי הפומביות שניתנה לנושא, הן בפועל באותו הערב, והן בדיווח העיתונאי במעריב, מראה את השינוי שהולך ומתרחש בהעלאת דמותו של "יאיר" על נס.

טקס הנפקת בולים מסדרת 'אישים' - "יאיר" שטרן דוד רזיאל:

כחלק מאירועי חגיגות העשור הרביעי למדינת ישראל, הוציא ראש הממשלה דאז, מנחם בגין, סדרת בולים 'אישים א', בעיצובו של צ' נרקיס ועליה מופיעים 'דיוקני אישים מן ההיסטוריה המודרנית של ישראל', ביניהם: "יאיר" שטרן, דוד רזיאל, יצחק שדה, משה סנה ואליהו גולומב²⁶⁶. הכתבה, תחת הכותרת "ראשי המחתרות נפגשו בצאת סדרת הבולים"²⁶⁷, שהתפרסמה באפריל 1978, סיקרה את טקס הנפקת הבולים, שהתקיים בטרקלין שאגאל בכנסת, הובל על ידי ראש הממשלה מנחם בגין, ובו השתתפו עשרות מלוחמי האצ"ל, ההגנה והלח"י, וכמה מהמפקדים החשובים ביותר שהיו למפלגות הללו. עוד הוסיף המחבר כי מהצד האופוזיציוני של הכנסת, נעדרו רבין, פרס, יגאל אלון, ועוד מפקדים בכירים בהגנה. כלומר, עדיין לא ניתן לומר שברמה הממלכתית-לאומית, מקומם של "יאיר" ורזיאל כבר נמצא עמוק בנרטיב ובמיתוס, אך בהחלט ניתן לומר כי הוא בדרכו מן השוליים אל המרכז.

ימי עיון בסימן מאה שנים להולדתו של "יאיר":

²⁶² גבעון ש', "והנה הגיע היום", מעריב (14.6.1963).

²⁶³ גבעון, שם.

²⁶⁴ שם, שם.

²⁶⁵ המונח לבנטינים בתרבות הישראלית מופנה כלפי התרבות של בני המזרח יושבי הפריפריה. זהו יחס מתנשא שהגיע מעולי מזרח אירופה האשכנזים. מקור המילה הוא מצרפתית והוא מתייחס לארצות ממזרח לאגן ים התיכון. השימוש בו היה נפוץ בראשית העת החדשה.

²⁶⁶ להרחבה על סדרת הבולים ראו: צחור י', בולי ישראל, תש"ח-תשמ"ח, ירושלים, 1989.

²⁶⁷ וקסמן י', "ראשי המחתרות נפגשו בצאת סדרת הבולים", מעריב (24.4.1978).

בחורף 2007 – 2008 מלאו מאה שנה להולדתו ובפקולטות של מדעי הרוח באוניברסיטאות ברחבי הארץ קיימו ימי עיון לציון האירוע. בהר-הצופים, האוניברסיטה בה למד שטרן, ערכו יום עיון שבו השתתפו ראשי הפקולטה, אנשי רוח, ותיקי הלח"י, נשיא בית המשפט העליון מאיר שמגר, אנשי ממשל ותקשורת. לדברי בנו של שטרן, הפאנל המרגש ביותר במהלך היום היה בהשתתפות ארבעת הבנים של מפקדי הלח"י: יאיר שמיר, אריה אלדד, אלישע ילין-מור ויאיר שטרן. גם באוניברסיטת בר-אילן ובאוניברסיטת חיפה התקיימו ימי עיון. בבר-אילן הרצה פרופ' אריאל הירשפלד על שירתו של "יאיר" והאיר את דמותו כמשורר ואיש רוח, ולא כטרוריסט²⁶⁸.

ישיבות מליאה מיוחדות:

בשנת השבעים קיימה כנסת ישראל ישיבת מליאה מיוחדת, בה נאמו ראש הממשלה בנימין נתניהו, יו"ר האופוזיציה ציפי לבני, ויו"ר הכנסת, ראובן ריבלין. אורחים רבים ישבו ביציע ושמעו דברי הערכה ושבח על מחולל המחתרת ותרומת הלוחמים לכינונה של מדינת ישראל. כנס דומה התקיים בשנת השמונים ובמסגרתה נאמו שישה ח"כים מסיעות שונות²⁶⁹.

הכנסת ספר תורה לעילוי נשמתו בבית הכנסת "אחדות ישראל":

בשנת השבעים ושלוש לרצח, בבית הכנסת "אחדות ישראל" (בית הכנסת על שם עולי הגרדום, בית כנסת המחתרות) בשכונת נחלאות בירושלים הוכנס בשנת תשע"ה (2015) ספר תורה לעילוי נשמתם של שטרן ושל יצחק שמיר. את הספר הכניס הרב עמי פייקובסקי, רבה של בית"ר ירושלים שאביו היה לוחם במחתרת. את הטקס כיבדו בנוכחותם ראובן ריבלין, הרב ישראל מאיר לאו, הזמר שולי רנד ואחרים²⁷⁰.

"כנס היאירים הגדול":

במלאת 75 שנה למותו של "יאיר", יזמה "העמותה להנצחת מורשת הלח"י", כנס גדול שאליו יוזמנו כל מי שנקרא יאיר על שמו של שטרן. כתבה שהייתה מעין "קול קורא" לאיתור יאירים על שם שטרן, פורסמה בעיתונות וממנה עולה כי יאיר נתניהו, בנו של בנימין נתניהו, יאיר שמיר, בנו של יצחק שמיר, יאיר שטרן, בנו של אברהם שטרן, יאיר סבוראי, בנם של משה וטובה סבוראי, נקראו כולם על שמו של יאיר שטרן. עוד עולה מהכתבה כי כבר אותרו כמאה בנים הנשאים את שמו של "יאיר" וכן בנות שנשאו את השם יאירה²⁷¹.

דוד רזיאל:

טקס קבורתו במנוחת עולמים:

כפי שהראיתי לעיל, רזיאל נקבר תחילה בעירק ולאחר מכן בקפריסין. כל העת המשיכו בני משפחתו לפעול למען הבאתו לקבורה בארץ. לאחר משא ומתן, בקשות רשמיות, הפעלת לחצים ועוד, הגיע האישור המיוחל. ב-15.3.1961 הוצא ארונו של רזיאל מתוך קברו שבקפריסין (בנוכחות מצומצמת של אלמנתו, כמה מיהודי קפריסין ורבנים), הועבר אל מטוס מחברת "ארקיע" שבו ישבו חברי כנסת ולוחמי אצ"ל לשעבר, ביניהם יעקב סיקא אהרוני, שהוזכר לעיל, יעקב מרידור ועוד. הודעה רשמית פורסמה בעיתונות ובה סדרי מסע הלוויה ולוחות הזמנים. בסביבות השעה אחת בצהריים, הגיע המטוס ארצה ונחת בשדה דב. מנחם בגין ואחרים נשאו את ארונו לקול שירת המנון בית"ר, משם הועבר בשיירה למצודת זאב בתל-אביב, ובמהלך הלילה עברו על פניו,

²⁶⁸ שטרן, יאיר, עמ' 265 – 266.

²⁶⁹ שם, עמ' 267, 272.

²⁷⁰ מתוך חדשות חב"ד אינפו, ראו: <https://chabad.info/news/35000>.

²⁷¹ אברמוב א', "כנס היאירים הגדול", דיעות אחרונות (7.2.2017).

הכנסת ספר תורה לעילוי נשמתו בבית הכנסת של קיבוץ שלוחות:

בקיבוץ שלוחות שבעמק בית שאן, יש בבית הכנסת ספר תורה לעילוי נשמתו של דוד רזיאל. קרובת משפחתם של משפחת שפיצר, שהתגוררה בקיבוץ, היא הסיבה שבשלה הוכנס ספר תורה לזכרו בקיבוץ. לפני זמן קצר ראינו כי מי שרקמה את הפרוכת המיוחדת של ספר התורה, חברת הקיבוץ מרים רותם, הלכה לעולמה²⁷⁶. אין בידינו מידע על השנה המדויקת בה הוכנס ספר התורה לקיבוץ.

4. סיכום:

כדי להילחם בסילוף ההיסטוריה, כדי לחשוף את האמת החליטה הוועדה לערוך בחג הפסח תשי"ח, במלאת עשר שנים לכיבוש יפו, את 'כנס דור המרד'. האירוע הפך למפגן כוח פוליטי למחנה הימין הישראלי. אלו שהודרו מכל עמדה ממלכתית ומכל תפקיד רשמי, ולא נכללו בהיסטוריוגרפיה הממלכתית של מאמצי התקומה של המדינה בת העשר, חברו כדי לציין את תרומתם ולהפגין את עוצמתם הציבורית... הם נתנו משהו להקמת המדינה, ובגלל השכחה הגואה רצו שיאמרו להם זאת בפה מלא²⁷⁷

בפרק זה סקרתי את ההנצחה והזיכרון במרחב הטקסי. הצגתי אירועים שונים הקשורים באזכרותיהם ובטקסים שנערכו לזכרם. מתוך הדברים נראה כי בטקסים הממלכתיים שעוצבו בשנותיה הראשונות של המדינה, הייתה הדרה כמעט מוחלטת של המחתרות. לא רק שלא הייתה הכרה והוקרה על פועלם, אלא שהם לא הוזכרו כלל בטקסים, בימים מיוחדים, בנאומים שנישאו מעל במות שונות במהלך טקסים אלה ועוד. כיוון שהטקסים נועדו לחיזוק הקשר והמכנה המשותף, היה צורך לייצר בהם נרטיב מכונן, שבו למחתרות וללוחמים בהן לא היה מקום. מכיוון שכך, נאלצו האחרונים לייצר מערכת חלופית של טקסים, שבו יועלו על נס מאמציהם לכוון מדינה יהודית עצמאית בארץ ישראל. הם קבעו לעצמם ימי זיכרון ייחודיים משל עצמם; נוסח ייחודי של תפילת 'יזכור' לאזכרות נופלי הארגונים ו'כנס דור המרד' שרשמיו צוטטו בפתיח שלעיל. משתתפיו היו מניליי, מהאצ"ל ומהלח"י ובתום הצעדה חולק 'אות הראשונים'. היו אלה טקסים שאורגנו בידי יוצאי המחתרת והעמותות שהנציחו את זכרם. פעילותם הייתה פרטית ולא ממלכתית, וכך גם מימונם של כל הנ"ל. משך שנים עמל מנחם בגין לשנות מציאות זו. המסר אותו הוביל בנאומיו היה של איחוד זיכרון הנופלים מכל השורות וטקסים אחידים וממלכתיים לכולם. בן-גוריון היה המתנגד הנחרץ ביותר לכך, ולאחר סיום כהונתו כראש ממשלה, אכן, ניתן היה לחוש בהתרופפות ההפרדה המוחלטת בין הממלכתי לשאינו. בשנת 1963 יום הזיכרון נקבע ליום שבו יציינו את כל מי שמסר נפשו על הקמת המדינה; תפילות היזכור ו"אל מלא רחמים" התייחסו לנופלים בכל המערכות והטקסים השונים לזכר נופלי המחתרות הפכו אט, אט לממלכתיים. מפנה זה הושלם עם עלייתו של מנחם בגין לשלטון, והוא המשיך ביתר שאת את שהחל בו כבר בראשית שנות המדינה. כך הפכו טקסי האזכרה של שטרן ורזיאל לטקסים ממלכתיים בהשתתפות נציגי ציבור וממשל וכך נערכו טקסים שונים לזכרם. יחד עם זאת יש להדגיש כי הדחיפה לאורך

<https://www.facebook.com/100013272258666/posts/pfbid0jJaRjRe7VmowJX3u48kukeuFTVJt7YTnbR.GZ5dfx6K6pZBagyoKpTUmiuG6SC6hTl?mibextid=Nif5oz>
חייקין איתמר, 22.11.2022, <https://www.facebook.com/100013272258666/posts/pfbid0jJaRjRe7VmowJX3u48kukeuFTVJt7YTnbR.GZ5dfx6K6pZBagyoKpTUmiuG6SC6hTl?mibextid=Nif5oz>

²⁷⁶ חייקין איתמר, 22.11.2022, <https://www.facebook.com/100013272258666/posts/pfbid0jJaRjRe7VmowJX3u48kukeuFTVJt7YTnbR.GZ5dfx6K6pZBagyoKpTUmiuG6SC6hTl?mibextid=Nif5oz>.
²⁷⁷ אבנרי א', העולם הזה (16.4.1958), בתוך: לבל, עמ' 247 – 248.

העשורים הראשונים הייתה מתוך לוחמי המחתרות, וכן גם לאחר הפיכתם של חלק ניכר מהטקסים לממלכתיים, המשיכו בד בבד גם יוזמות שונות של ברחבי ההנצחה של טקסים ומיזמים מתוך עמותות הנצחת המחתרות, משפחותיהם ואנשים פרטיים.

סיכום

העיסוק בנרטיבים מוסבר בחיוניותם לסדר החברתי-פוליטי של כל חברה כחלק מעיצובה של התרבות בחברה. הסיפר מפורש בעזרת מיתוסים. מנגנוני השיווק והתחזוקה של המיתוסים כוללים שלושה אלמנטים: בחירת מיתוס מתוך שלל אירועים ואנשים והפיכתו לסמל, קידוש הסמל באמצעות טקסים ואירועים שונים, ותחזוקתו באמצעות ההוראה במערכת החינוך, ההנצחה במרחב הגיאוגרפי והתרבותי ועוד. המחקר העוסק בנרטיבים ובמיתוסים כמעצבי תרבות עמד על כך שעיצובה של התרבות הוא פונקציה של יחסי כוחות פוליטיים ואינטרסים חברתיים. סביב האינטרסים הללו מתקיימים מאבקי כוח על השליטה בזיכרון ובייצוגי העבר, כמו גם על בחירת התכנים, עיצובם ופרשנותם. אינטרסים אלה גורמים לשינוי המשמעות של סמלים קיימים ולפרשנויות מקבילות²⁷⁸.

ציטוט זה מתוך מחקרה של גראוויס קובלסקי אודות מיתוס "יאיר", מעמיד את הנושא שנידון לאורך עבודה זו. השאלה המרכזית אותה ביקשתי לבחון הייתה: **אילו שינויים חלו במהלך השנים באופן שבו מונצחים ונזכרים אברהם "יאיר" שטרן ודוד רזיאל במרחבי הזיכרון השונים, ומדוע בנרטיב ובזיכרון הקולקטיבי המיתוס וההנצחה של שטרן משמעותית, נוכחת ו'חיה' יותר מזו של רזיאל, למרות הקווים המקבילים ביניהם.** לצורך כך בחנתי את ההנצחה בשלושה מרחבי זיכרון: הכתוב (ובכלל זה הוויזואלי), הגיאוגרפי-תרבותי והטקסי.

ניתן לומר, כי לאורך שנות הארבעים והחמישים, הן הדמות של שטרן והן הדמות של רזיאל אינן מצויות בזיכרון הקולקטיבי ובנרטיב המאוחד שביקש בן גוריון לעצב טרם המדינה ובשנותיה הראשונות. מפא"י ביקשה למחוק מההיסטוריוגרפיה את מי שזהותו והזדהותו לא הייתה עמה, על מנת לצבור כוח פוליטי ולאחד בין זהותה של מפא"י ומקימי מדינת ישראל. השיטה הייתה לא להכיר כחלל את מי שלא נפל במלחמה ואת מי שנפל לפני 1947. לוחמי המחתרות הועלמו, שלא לומר, שהתעלמו מקיומם. האזכורים כלפי אנשי הלח"י בכלל ושטרן בפרט היו ביטויים רוויי שנאה ומשטמה, כאל כנופיית מטורפים, גיס חמישי ובוגדים. נשותיהם של חללים וגם יוצאי המחתרות לא הועסקו בעבודות, דחייתם מהחברה וממוסדות ההנהגה ומקצועות ציבוריים הייתה בולטת והיחס אליהם היה משפיל. לעיתים הם סבלו מחרפת רעב ממש. בנו של "יאיר", יאיר שטרן סיפר כי לאמו קראו 'אשתו של טרוריסט' ולו עצמו 'בן של טרוריסט'. מקומות עבודה רבים שאליהם פנתה השיבו פניה בשלילה בגלל ההקשר המשפחתי. נראה כי רזיאל לא זכה להשפלה ולהוקעה ציבורית שכזו, אך אולי דווקא משום כך, לימים, גם לא זכה להאדרה לה זכה "יאיר" בהמשך. הזיכרון הקולקטיבי היחידי להם זכו בשנים אלה היה תנועת-פוליטי-פנימי.

שנות השישים היו נקודת מפנה בהקשר של מרחבי הזיכרון. בן גוריון עצמו, כבר בתחילת העשור, התייחס ללוחמי הלח"י באופן חיובי. יהושע כהן, חברו הקרוב, ויוצא הלח"י, גאולה כהן, לוחמת שזכתה ממנו למילים חמות, ומעל הכל "יאיר" שאליו הוא התייחס כגיבור. אין ספק כי שינוי היחס מצד בן גוריון משפיע על רעיו ותומכיו. ב-1962 אפשר ראש העיר תל אביב דאז, מרדכי נמיר, מאנשי מפא"י, לערוך טקס אזכרה לרגל עשרים שנה לרצח "יאיר", לא פחות מבאולם "הבימה".

²⁷⁸ גראוויס קובלסקי, עמ' 95.

שלוש שנים לאחר מכן, נקרא שם רחוב בעיר על שמו (ראו לעיל, בפרק השני). אולם, נקודת המפנה המשמעותית והנוכחת ביותר הייתה לאחר ה"מהפך". עלייתו של בגין לשלטון סימנה את הדרך לכניסתן של המחתרות לפנתיאון הלאומי, על ידי הנצחה בכל מרחבי הזיכרון באופן משמעותי וניכר: אזכרותיהם של שטרן ורזיאל הפכו לממלכתיות; בולים הונפקו להנצחת זכרם; רחובות ויישובים נוספים נקראו בשמם; מוזיאונים שהנציחו את פועלם ועוד. מובן שהם לא היו היחידים שנכנסו לנרטיב החדש. יחד עמם היו לוחמי מחתרת רבים שקיבלו אותות, הכרה ממשרדים ממשלתיים וכדומה. כאן, מנקודה זו ואילך, גבולות הפנתיאון משתנים ומתרחבים. לפיכך, לכאורה היה המקום לראות כיצד הן דמותו של שטרן והן דמותו של רזיאל, מפקדים נועזים, חדורי מטרה, אנשים בעלי כריזמה ועוד, הופכים למיתוס ולמוקד של הזדהות וזהות של המונים. אולם, לאורך כל העבודה היה בולט מאד הפער בין המיתוס וההערצה כלפי "יאיר", לבין היעדר התפתחותו של מיתוס דומה סביב רזיאל. בעוד דמותו של שטרן הופכת להיות של מנהיג אולטימטיבי, טוהר של מנהיגות ואנושיות, סמל להקרבה ששילם בחייו עבור אמונתו האידיאולוגית, רזיאל נשאר בצללים. זאת ועוד, במהלך השנים, אזכרותיו של שטרן משכו ומושכות עדיין, המונים וצעירים רבים, מהם בולטים צעירי הציונות הדתית והן גדושות במגוון של משתתפים. המיתוס של "יאיר" גדל ומועצם משנה לשנה, כפי שתיאר בנו יאיר בספרו **יאיר בן יאיר** שיצא לאחרונה:

נולדתי כבנו של טרוריסט וראש כנופיה, ומנקודה זו הייתי צריך לבנות את חיי ולהתמודד עם הסביבה. מאז אני גדל וזוכה לראות איך, כמו חול העוף האגדי, דמותו של "יאיר" קמה מתהום הנשייה. ראשית קמה מדינת ישראל. חברי-לוחמי של "יאיר" הגשימו את חזונו, וככל שחולפות השנים, דמותו גדלה ומתעצמת. המונים נוהרים לקברו מדי שנה, צעירים רבים נוהים אחרי מנהיגותו והקרבתו, דמותו הולכת ותופסת את מקומה הראוי בפנתיאון הלאומי שלנו²⁷⁹.

כאמור אין הדבר מתרחש אצל רזיאל, למרות שניתן היה לחפש את מוקד ההזדהות בסקטור הציוני-דתי, שהוא עצמו נמנה עליה. במקום זאת, צעירי הסקטור הנ"ל בוחרים להזדהות עם שטרן, שלא בהכרח הגדיר עצמו כאדם דתי ושומר מצוות. בפסקאות הבאות אנסה להביא מספר סיבות להסבר הפער והשוני בזיכרון הקולקטיבי ובנרטיב שנבנה, בעיקר סביב דמותו של שטרן. מעניין לציין שבהמשך הפסקה שצוטטה לעיל, ממשיך יאיר שטרן ונותן פרשנות לשאלה, מפיו של יהושע זטלר, מפקד הלח"י בירושלים: "רזיאל היה שר צבא. 'יאיר' היה בן מלך"²⁸⁰. תשובה מעניינת להבדל שבין השניים, ואולי אף לסיבת ההבדלים בהנצחתם. ברצוני להדגיש שחלק מהנקודות שיעלו כאן, הן בגדר סברות בלבד, ואין להן הוכחות ומחקרים שיאששו את הדברים, וחלקן מבוססות על מחקרים שכתבו פס, גראוויס קובלסקי, לבל ואחרים. אלה וגם אלה, יובאו כאן, לאחר בדיקה יסודית לעומקי מרחבי הזיכרון השונים שהוצגו בעבודה, ובעזרת ניתוח הדברים יחד עם ד"ר יצחק פס, נראות הסיבות וההשערות כאמיתות היכולות לעמוד בפני עצמן.

1. מקדש פיזי להנצחה לעומת היעדרו:

שטרן נהרג בבית בתל אביב ונקבר בבית הקברות ב'נחלת יצחק'. רזיאל נהרג בעיראק, מחוץ לגבולות ארץ ישראל, ובמשך עשרים ואחת שנה קברו לא היה בארץ ישראל. העובדה שלמוקיריו

²⁷⁹ שטרן י', יאיר בן יאיר, ראשון לציון, תשפ"ג, עמ' 272.
²⁸⁰ שם, שם.

ומכריו של שטרן יש מקומות פיזיים אליהם הם יכולים להגיע, להתרפק, להתגעגע ולהפוך לאתר הנצחה העומד בפני עצמו, הופכת את דמותו של שטרן לממשית, מצויה במרחב. רזיאל הופך לזיכרון שאינו ממשי, אולי אפילו אמורפי. בהיעדר מקום פיזי ומקודש אין כמעט אפשרות להתפתחות של מיתוס. ומאידך, סביב אתרי שטרן האפשרות עומדת וקיימת.

2. נסיבות המוות:

שטרן נהרג בגלל מלחמתו בבריטים ועל ידי הבריטים. אפשר לכנות את מותו 'רצח בדם קר'. רזיאל נהרג בשליחות הבריטים ותוך שיתוף פעולה עמם. היות וחלק ממיתוס ההנצחה כרוך וקשור עם סיסמת המלחמה באויב הבריטי והמאבק על יציאתם מהארץ, סיום המנדט וכינונה של מדינה עצמאית בארץ ישראל, לא ניתן להפוך למיתוס את מי ששיתף עמם פעולה.

3. פוליטיזציה של הזיכרון-

א. פוליטיזציה של הזיכרון- בן גוריון ומפא"י:

בן גוריון, שעמד בראש מפא"י, התנגד באופן נחרץ לבגין ולאצ"ל ותנועת החרות. לפיכך, האדיר בן גוריון את "יאיר" והלח"י, על מנת שבגין והאצ"ל יישארו מחוץ לגבולות הזיכרון. יתרה מזאת, בגין קידם את הזיכרון של ז'בוטינסקי. בן גוריון קידם לפיכך את הזיכרון של "יאיר" כיוון ששטרן התנגד לז'בוטינסקי ולמשנתו.

ב. פוליטיזציה של הזיכרון- בגין ו'הפורשים':

בגין ביקש להכניס ולהכליל בתוך הפנתיאון של הזיכרון הקולקטיבי, הנרטיב והמיתוס, את כל לוחמי המחתרות. כותרת העבודה שהינה ציטוט מתוך עמדתו הממלכתית הזו אינה מאפשרת גישה של העדפת הנצחתו של רזיאל או של גיבורים אחרים מהאצ"ל על חשבון לוחמים מהלח"י או ממחתרות אחרות. באיזה שהוא אופן ניתן אפילו להקצין עמדה זו ולטעון שבגין עצמו דאג להאדיר את "יאיר" כדי להראות ולהבליט את גישתו האחידה לכל לוחמי המחתרות שהודרו מצד הממסד ולא הוכרו על ידו. גישה ממלכתית זו, לא הייתה קיימת אצל יוצאי הלח"י.

ג. פוליטיזציה של הזיכרון- בתוך האצ"ל:

באצ"ל יש מנהיג כריזמטי, מיתולוגי, חי, שנתפס כמורד בבריטים ואף לכוזה שבזכות פעולותיו החליטו הבריטים לסיים את המנדט ולצאת מארץ ישראל. מנהיג זה הינו מנחם בגין. כיוון שאין מקום להצמחת שני מיתוסים סביב אותו הארגון ויתרה מכך, הרצון להצמיח את מיתוס המרד בבריטים על פני זיכרון שיתוף הפעולה עם הבריטים, העדיפו בארגון להבליט את בגין כמיתוס בהיסטוריוגרפיה של האצ"ל, על פני רזיאל שכאמור, הוביל את שיתוף הפעולה עם הבריטים. אין מקום בתוך הנרטיב לשני מיתוסים כה שונים האחד מהשני.

4. סוכני הזיכרון:

בעוד אצל שטרן סוכני הזיכרון הם גם מהממסד, כאמור בהקשר של בן גוריון ומפא"י, וגם מאנשי הלחי ומשפחתו. בן גוריון התייחס ל"יאיר" כבר בראשית שנות השישים כאל אישיות נערצת, ואנשי הלח"י העריצו אותו גם בחייו וגם במותו. אלה וגם אלה הצמיחו את מיתוס "יאיר". לרזיאל, הן מהסיבות שמניתי לעיל, והן מהסיבות שבשל אופי שונה של משפחתו הגרעינית לא היו

סוכני זיכרון שפעלו להנצחתו והפיכתו למיתוס. לא זו אף זו, היחידה במשפחה שנתפסה כסוכנת זיכרון הייתה אחותו, חברת הכנסת אסתר רזיאל-נאור, שבשל הזדהותה עם עמדתו הממלכתית ומוטיב האחידות של בגין, לא פעלה להאדרת הזיכרון של אחיה, וודאי לא להפיכתו למיתוס.

5. הנצחת אדם לעומת הנצחת מחתרת:

אצ"ל וחרות פעלו להנצחת המחתרת ולא להאדרת אנשים. היבט זה לא היה קיים בלח"י. ניתן לומר שבמידה רבה, הלח"י הוא "יאיר" ו"יאיר" הוא הלח"י. אפשר לומר גם שמאבקים פנים-אנושיים בתוך מחתרת הלח"י שההטרונגניות הרבה בתוכה הובילה אליהם, העדיפו אנשי הלח"י לדמות שעליה יש הסכמה ואפילו קונצנזוס ולהיאחז דווקא בה כדי להצמיח את המיתוס.

6. ההיבט האישיותי:

"יאיר" היה דמות כריזמטית בצורה בלתי רגילה. הוא היה יפה תואר, אינטלקטואל, אמן, משורר, איש רוח שמשך סביבו הערצה ורצון עז להימצא בקרבתו ולהישמע למוצא פיו. דברים אלו, נשמעים ונכתבים רבות אודותיו, כולל מאנשי פלמ"ח ואנשים שהזדהו עם מפא"י. רזיאל נתפס כדמות שקטה יותר, כמעט ולא דיבר, מעין איש צבא שנחבא בין הצללים ועל כן דמותו, על אף הכבוד הרב שרחשו לידע הצבאי והמקצועי שלו, עדיין לא הצליחה לחדור אל מרחבי הזיכרון והנרטיב כדמות הראויה להפוך למיתוס.

הזיכרון הציבורי בחר להאדיר את דמותו של "יאיר" ולהופכה למיתוס, ודחה בהקשר זה את דמותו של רזיאל. אולם, יש לזכור כי מיתוס הוא דבר דינמי, מתפתח וצומח. עיצובו תלוי באינטרסים פוליטיים, בשירות מטרות, בערכי החברה, וברצון להבליט דמויות ואירועים מסוימים כמבשרי שינוי. בשל אלה, הוא גם עובר לא פעם תהליך של ערעור וניפוז, או אימוץ על ידי חברות וקבוצות מסוימות²⁸¹. אם כן, יש רק לקוות שבשנים הבאות יצמח לצד המיתוס של שטרן, מיתוס חדש, המיתוס של דוד רזיאל. ליד קברו במנוחת עולמים, בהר הרצל בירושלים, התייחס מנחם בגין לדמותו של מפקד האצ"ל ואמר: "דוד רזיאל חולל מהפכה בישראל. הוא הניח את היסוד לצבא עברי, לצבא לוחם, משחרר²⁸²". התיאורים אודות רזיאל כאיש ספרא וסייפא, כשר צבא וכשובר ההבלגה, יכולים להיות הבסיס לנרטיב עליו ייבנה מיתוס רזיאל. אודי לבל סיים את ספרו במילים: "לעיתים ארוכה היא הדרך אל הפתאון²⁸³". דרכו של רזיאל אמנם ארוכה, אך היא כבר נמצאת בשנים האחרונות בתנועה מן השוליים אל המרכז, אל מקומה הראוי בלב הזיכרון הקולקטיבי, כי אחרי הכל: "יש לזכור את כל גיבורי האומה ללא הבדל מסגרת"²⁸⁴.

²⁸¹ זקבד, עמ' 343, 345 – 346.

²⁸² בגין מ, "פעלו המהפכני של דוד רזיאל", ראו:

<https://db.begincenter.org.il/article/%D7%A4%D7%A2%D7%9C%D7%95-%D7%94%D7%9E%D7%94%D7%A4%D7%9B%D7%A0%D7%99-%D7%A9%D7%9C-%D7%93%D7%95%D7%93-%D7%A8%D7%96%D7%99%D7%90%D7%9C>.

²⁸³ לבל, עמ' 472.

²⁸⁴ בגין, 'קדושת', אצל: גראוויס קובלסקי, עמ' 108.

רשימת מקורות

עיתונים:

בשבע
הארץ
העולם הזה
הצופה
חדשות חב"ד
חרות
ידיעות אחרונות
מחלקה ראשונה news 1
מעריב
מקור ראשון
סלם
על המשמר
שערים

ספרים ומאמרים:

אוחנה ד' וויסטרין ר', מיתוס וזיכרון- גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים, 1996.
אזולאי א, "בדלתיים פתוחות: מוזיאונים להיסטוריה במרחב הציבורי בישראל," תיאוריה וביקורת, 4 (סתיו 1993), עמ' 79 – 95.
איביאנסקי ז', לח"י, צבת ראשונה, תל אביב, תשס"ג.
איביאנסקי ז', "אברהם שטרן-יאיר", בתוך: בן-תור נ' (עורך), לח"י- אנשים, כרך ראשון, תשס"ב, עמ' 9 – 121.
אלדד י' ושפילמן א' (עורכים), בדמי לעד תחני, תל-אביב, תשס"ב.
אראל נ', בלי מורא בלי משוא פנים- אורי אבנרי והעולם הזה, ירושלים, 2006.
בן שאול מ' (עורך), מעלות לוחמים, תל אביב, תשכ"ז.
בן תור נ, ספר תולדות לוחמי חירות ישראל, כרך א, ירושלים, תש"ע.
בן תור נ', נושאי לפיד החירות, ישראל, תשס"ח.
בן תור נ', לקסיקון הלח"י, תל-אביב, תשס"ז.
בר ד', אידיאולוגיה ונוף סמלי: קבורתם בשנית של אנשי שם יהודיים באדמת ארץ-ישראל 1904 – 1967, ירושלים, תשע"ה.
בר-און מ', "לזכור ולהזכיר: זיכרון קולקטיבי, קהילות זיכרון ומורשה", בתוך: מייזל מ' ושמיר א' (עורכים), דפוסים של הנצחה, תל-אביב, תש"ס, עמ' 11 – 47.
גולדשטיין א', גבורה והדרה: עולי הגרדום והזיכרון הישראלי, ירושלים, תשע"ב.
גולן ז', מחתרות במאסר, תולדות הכלא המרכזי בירושלים בתקופת השלטון הבריטי (1917-1948), תל אביב, תשע"ד.

גלבוע (פולני) י', בלכתך בשדות אימה, תל-אביב, 1986.

גנוסר י', לא בשבילנו שר הסקסופון, ירושלים, תשנ"ח.

גנוסר י', שירי ירושלים ("לא בשבילנו שר הסקסופון": על שירי יאיר (אברהם שטרן), מתוך: "שירי ירושלים", 1933) מאזנים, כרך ע"א, גלי 6 (1997), עמ' 69–73.

גנוסר י', "על "חיילים אלמונים", 1929–1932", עיונים בתקומת ישראל, 5 (1995), עמ' 497–523.

גנוסר י', שירי יאיר, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשנ"ג.

גנוסר י', מאפיינים לשירתו הלירית של אברהם שטרן המכונה יאיר, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשמ"א.

גפני ר', "היסטוריונים חדשים בכיפה סרוגה", השילוח 23 (שבט תשפ"א), עמ' 159 – 171.

גראויס קובלסקי א', "החיים אחרי המוות: המיתוס של "יאיר" (אברהם שטרן) בחברה הישראלית", ישראל, 26 (אביב תש"ף), עמ' 93 – 114.

גולדשטיין א', גבורה והדרה- עולי הגרדום והזיכרון הישראלי, ירושלים, תשע"א.

הלר י', לח"י 1940 – 1949 (כרך ראשון), ירושלים, 1986.

וינשל י', הדם אשר בסף, תל אביב, תשל"ח.

זקבך א', אגדה וזיכרון, מיתוס יחידה 101 בשיח הציבורי בישראל, ירושלים, תשפ"א.

חלמיש א', "למען עתידו של העבר ועל משמר מדעי הרוח והיהדות", בתוך: מן נ' (עורך), שבעים למדינה- עלי זית וחרב, י"ח (תשע"ח), עמ' 15 – 26.

חלמיש א', מאיר יערי, האדמו"ר ממרחביה, שנות המדינה, תל-אביב, 2013.

חלמיש א', מאיר יערי: ביוגרפיה קיבוצית; חמישים השנים הראשונות, 1897 – 1947, תל-אביב, 2009.

טייטלבוים-קריא נ', מנהיגה משורות האופוזיציה: דיוקנה המנהיגותי של מפקדת באצ"ל וחברת הכנסת אסתר רוזאל-נאור, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשע"ט.

ילין-מור נ', לוחמי חירות ישראל: אנשים, רעיונות, עלילות, תל אביב, תשל"ד.

כהן ה', תרפ"ט שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, ירושלים, תשע"ג.

כץ ע', קיצור תולדות לח"י, תל אביב, תשס"ג.

כתריאל ת', "נהיה כולנו חלוצים: כלים וסיפורים במוזיאון לתולדות ההתיישבות", מילות מפתח — דפוסי תרבות ותקשורת בישראל, חיפה, 1999, עמ' 226 – 251.

לבב א', הדרך אל הפנתאון, אצ"ל לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי, ירושלים, תשס"ז.

ליפץ ד' (מרכז המערכת), גורן נ' ואחרים, יהדות ליטא, כרך ג, ספר ב: "ישובים", תל אביב תשכ"ז, עמ' 303–306.

לפידות י', לידתה של מחתרת, האצ"ל בשנות ה-30, ישראל, תשע"ה.

לפידות י', בלהב המרד- מערכות האצ"ל בירושלים, תל-אביב, תשנ"ו.

מאלי י', "העידן של הזמנים: המהפכה התרבותית בהיסטוריוגרפיה החדשה", זמנים, 100 (סתיו 2007), עמ' 126–137.

מן נ', "זהרה לביטוב- גיבורת תרבות או מיתוס?", קתדרה, 118 (טבת, תשס"ו), עמ' 145 – 176.

מרקס מ', כורח בל יגונה, ישראל, תשע"ד.

נאור א', דוד רזיאל, פרשת חייו של המפקד הראשי של האצ"ל, תל-אביב, תש"ן.

ניב ד', מערכות הארגון הצבאי הלאומי, כרכים א-ו, תל-אביב, 1976-1965.

סטרשינסקי י', מקדש המולדת בדם: חייו ומחשבתו של אברהם שטרן-יאיר, אריאל, תשס"ו.

סיקא אהרונ י', בעקבות המופתי עם דוד רזיאל, רמת גן, תש"ס.

עוז ק', פיתוח מורשת: סיפורם של שלושה מוזיאונים בפרפריה הישראלית, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך של אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע, תש"ף.

עזריהו מ', "זיכרון בנוף: האנדרטאות הסמויות מן העין — שלושה מקרים", קתדרה, 150 (טבת תשע"ד), עמ' 211 – 238.

עזריהו מ', על שם, היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות בישראל, ירושלים, תשע"ב.

עזריהו מ', "ההיסטוריה של ההנצחה", עיונים בתקומת ישראל, 8 (1998), עמ' 620 – 623.

עילם י', "התפתחות ארגוני המגן והמחתרת: ההיבט המחתרתי והצבאי של היישוב היהודי בתקופת המאנדאט", בתוך: פורת י' ושביט י' (עורכים), ההיסטוריה של ארץ ישראל, המאנדאט והבית הלאומי, (1947-1917), כרך תשיעי, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 213 – 246.

עירון ר', חינוך מוזיאוני: הכשרה לניצול נבון של המוזיאון, קרית טבעון, 1994.

פוקסמן ר' וטרופר ב' (עורכים), חיילים אלמונים: 70 שנה לרצח אברהם 'יאיר' שטרן, לקט מקורות, כפר עציון, 2012.

פס י', "הכנענים בעקבות נסיון ההתנקשות בשר התחבורה דוד צבי פנקס ב-1952", עיונים, 37 (תשפ"ב), עמ' 37 – 62.

פס י', מורשת לח"י, ישראל אלדד, נתן ילין-מור והמערכה על הזהות, ההיסטוריה והזכרון, חיפה, תשפ"א.

צור א' (עורך), ראשית התנועה העולמית "השומר הצעיר", מקורות לחקר תולדות "השומר הצעיר", גבעת חביבה, תשנ"ז.

צחור י', בולי ישראל, תש"ח-תשמ"ח, ירושלים, 1989.

קיסטר י', האצ"ל, תל-אביב, 1993, 2005 (הוצאה שנייה).

קיסטר י', מבצעי האצ"ל - הארגון הצבאי לאומי 1931-1948, תל-אביב, 1998.

רוזמרין ס' ופיקלצברי א' (עורכות), מוזאונים בראי החברה והחינוך היסטוריה הגות ריאלית, ירושלים, תשע"ז.

שטרן י', יאיר בן "יאיר", ראשון לציון, תשפ"ג.

שטרן י' (כתב), אמיר א' (עורך), מכתבים לרונן, תל-אביב, תש"ס.

שטרן א' (יאיר), ספר השירים, תל-אביב, 1950 (מהדורה ראשונה), 1964 (מהדורה שניה).

שמיר מ', יאיר, רומן ביוגרפי, תל-אביב, תשס"א.

שפירא א', יהודים, ציונים ומה שביניהם, תל-אביב, תשס"ח.

תובל-משיח ר' וספקטור-מרזל ג' (עורכות), מחקר נרטיבי: תאוריה, יצירה ופרשנות, ירושלים, תש"ע.

מקורות מהמרשתת:

אחימאיר י', "סיפורו של מבוקש כפול: היכן עומדת הנצחת דוד רזיאל", מעריב (20.5.2021), <https://www.maariv.co.il/news/viral/Article-841645>

אטינגר עמוס, חיים שכאלה על אברהם "יאיר" שטרן", 1975, <https://www.youtube.com/watch?v=3vqXwW-aEGk>

אלון י', דברים שאמר במעמד ייסוד העמותה לשימור ופיתוח המושבה ראש פנה, 1978,
<https://www.youtube.com/watch?v=CUpwFIvOaW8>

ארכיון הסרטים הישראלי של סינמטק ירושלים: https://jfc.org.il/news_journal/60086-2/93204-2

אתר האצ"ל, <https://etzel.org.il/tmunot/frame.htm>.

בגין מ, "פעלו המהפכני של דוד רזיאל",

<https://db.begincenter.org.il/article/%D7%A4%D7%A2%D7%9C%D7%95-%D7%94%D7%9E%D7%94%D7%A4%D7%9B%D7%A0%D7%99-%D7%A9%D7%9C-%D7%93%D7%95%D7%93-%D7%A8%D7%96%D7%99%D7%90%D7%9C>

בלהב המרד, <https://www.youtube.com/watch?v=9Y7TPbGgf4c>.

בר-און מודי, הכל אנשים, יאיר, <https://www.youtube.com/watch?v=Xzo14wiknM8>,
<https://benyehuda.org/read/52> פרויקט בן-יהודה

גיבורי הלח"י על במה, 2011,
<https://www.habama.co.il/Pages/Description.aspx?ArticleId=16230&Subj=1&Area=1>

גורביץ' ד' וערב ד', "נרטיב", בתוך: האנציקלופדיה של הרעיונות,
<https://haraayonot.com/idea/narrative>

הורוביץ דני, יאיר,
https://www.nli.org.il/he/books/NL_ALEPH001299116/NLI

העמותה להנצחת מורשת לוחמי חרות ישראל (לח"י),
<https://lehi.org.il/he/%D7%91%D7%99%D7%AA-%D7%97%D7%93%D7%A9>

חבר הספרנים, לקסיקון הספרות העברית החדשה, <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/00635.php>

חדשות חב"ד אינפו, <https://chabad.info/news/35000>.

כהן ש', "ממרכז הרב להובלת האצ"ל", בשבע (8.5.2018),
<https://www.inn.co.il/news/372675>

מן נ', "הראיון האחרון עם שושנה רזיאל, אלמנתו של מפקד האצ"ל הרביעי דוד רזיאל", <https://www.haaretz.co.il/1.1199510>, (23.4.2010)

נאור אריה, סיפורו של דוד רזיאל מפקד האצ"ל, ראו:
<https://www.youtube.com/watch?v=KS5Zm96npL8>

נוי יצחק, שבת עולמית, "80 שנה לרצח אברהם שטרן (יאיר), 27.1.22, להאזנה
לתוכנית: <https://omny.fm/shows/worldpodcatdocu/b60e02c1-1e81-44e2-86ea-ae2a00ea2cc2>

סבאג ערן, חיים של אחרים, יאיר שטרן, להאזנה לתוכנית:
<https://others.co.il/%D7%90%D7%91%D7%A8%D7%94%D7%9D-%D7%99%D7%90%D7%99%D7%A8-%D7%A9%D7%98%D7%A8%D7%9F>

עזריהו מ', "מקומה של תרבות הזיכרון בעיצוב זהות קולקטיבית", אתר יזכור,
<https://www.izkor.gov.il/d5498988a39024711a948b65a05f2d81>

שגב ת', "המחתרת מייצרת משוגעים, ואולי אפילו להיפך - משוגעים מייצרים מחתרת", הארץ
(24.9.2001), <https://www.haaretz.co.il/misc/2001-09-24/ty-article/0000017f-e221-d804-ad7f-f3fbfcee0000>

תיאטרון האינקובטור, שלוש יריות במזרחי ב, <https://www.incubator.org.il/3shots>

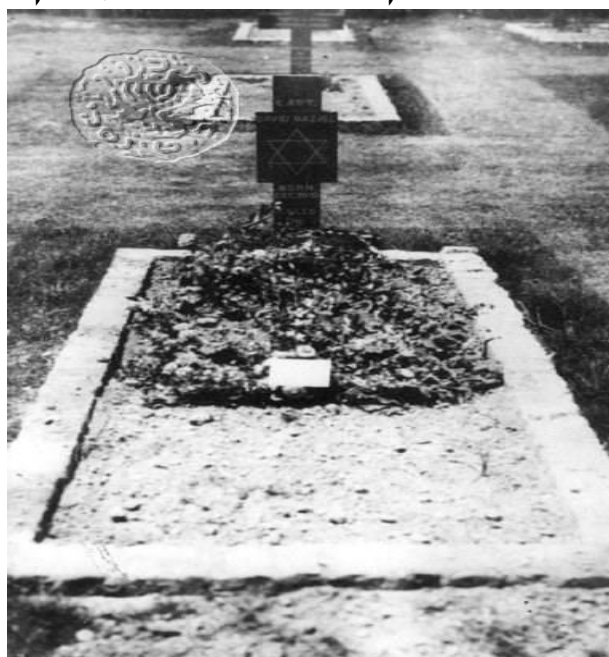
נספחים:

נספח מספר 1- קברו של שטרן:

מקור: אתר פיקיוויקי. <https://www.pikiwiki.org.il/image/view/5687>

נספח מספר 2- קברו של דוד רזיאל בעיראק:

מקור: אתר מכון ז'בוטינסקי.

<http://www.jabotinsky.org/%D7%A8%D7%9B%D7%99%D7%95%D7%9F/%D7%97%D7%99%D7%A4%D7%95%D7%A9-%D7%A4%D7%A9%D7%95%D7%98/%D7%A4%D7%A8%D7%99%D7%98-%D7%90%D7%A8%D7%9B%D7%99%D7%95%D7%9F/?itemId=101945>

נספח מספר 3- קברו של דוד רזיאל בקפריסין:

מקור: אתר מכון ז'בוטינסקי.

<http://www.jabotinsky.org/%D7%A8%D7%9B%D7%99%D7%95%D7%9F/%D7%97%D7%99%D7%A4%D7%95%D7%A9-%D7%A4%D7%A9%D7%95%D7%98/%D7%A4%D7%A8%D7%99%D7%98-%D7%90%D7%A8%D7%9B%D7%99%D7%95%D7%9F/?itemId=101946>

נספח מספר 4- קברו של דוד רזיאל בהר הרצל:

מקור: אתר פיקיוויקי. <https://www.pikiwiki.org.il/image/view/12301>

נספח מספר 5- אנדרטת משמר איילון:

מקור : אתר תיירות של מועצה אזורית גזר. <https://t-gezer.co.il/business/%D7%A2%D7%A8-%D7%9E%D7%A9%D7%9E%D7%A8-%D7%90%D7%99%D7%99%D7%9C%D7%95%D7%9F-%D7%A2%D7%A8-%D7%94%D7%9C%D7%97-%D7%99>

נספח מספר 6- גלעד לוחמי המחתרות:

מקור: אתר יזכור.
https://www.izkor.gov.il/en_c4bb37f48ccd050258331f1853863abc

נספח מספר 7- לוח זיכרון בית הכנסת אחדות ישראל:

מקור- אתר 'נחלאות'.

<https://www.nahlaot.co.il/%D7%91%D7%99%D7%AA-%D7%9B%D7%A0%D7%A1%D7%AA-%D7%90%D7%97%D7%93%D7%95%D7%AA-%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C.html>

נספח מספר 8- לוח זיכרון ליד ביתו של דוד רזיאל:

מקור: אתר ויקיפדיה.

<https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A7%D7%95%D7%91%D7%A5: Memorial plaque on Daviv Raziel residence in Tel Aviv.JPG>

נספח מספר 9- כוכב יאיר צור יגאל

מקור : האתר הרשמי של מועצה אזורית 'כוכב יאיר-צור יגאל'.

<https://www.kyair.org.il/Pages/default.aspx>

נספח מספר 10- בית הכנסת בחוות יאיר :

מקור : אתר ויקיפדיה.

[https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%97%D7%95%D7%95%D7%AA_%D7%99%D7%90%D7%99%D7%A8_\(%D7%99%D7%99%D7%A9%D7%95%D7%91\)](https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%97%D7%95%D7%95%D7%AA_%D7%99%D7%90%D7%99%D7%A8_(%D7%99%D7%99%D7%A9%D7%95%D7%91))

נספח מספר 11- הכניסה ליישוב רמת רזיאל:

מקור: אתר ויקיפדיה.

https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%A8%D7%9E%D7%AA_%D7%A8%D7%96%D7%99%D7%90%D7%9C

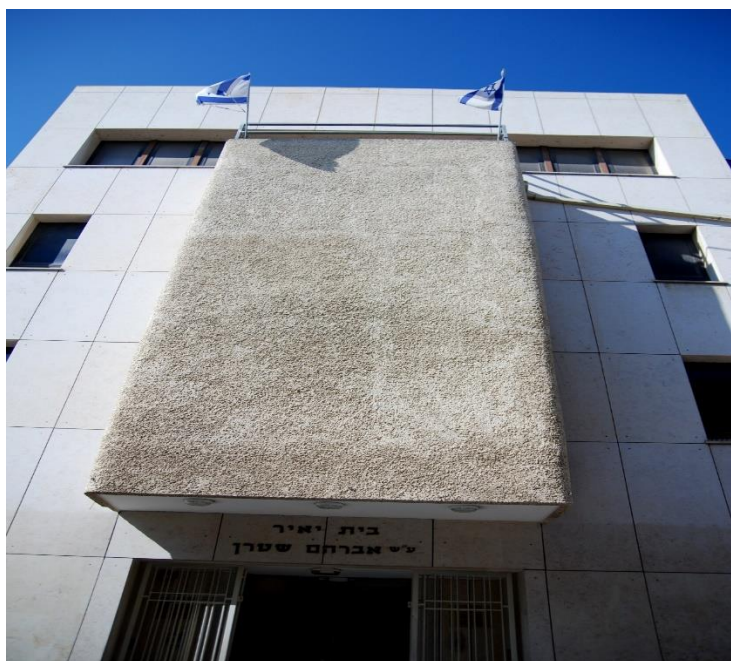
נספח מספר 12- כפר הנוער 'דוד רזיאל' שבהרצליה:

מקור- אתר כפר הנוער.

<https://atidraziel.co.il/%D7%90%D7%95%D7%93%D7%95%D7%AA-%D7%9B%D7%A4%D7%A8-%D7%94%D7%A0%D7%95%D7%A2%D7%A8>

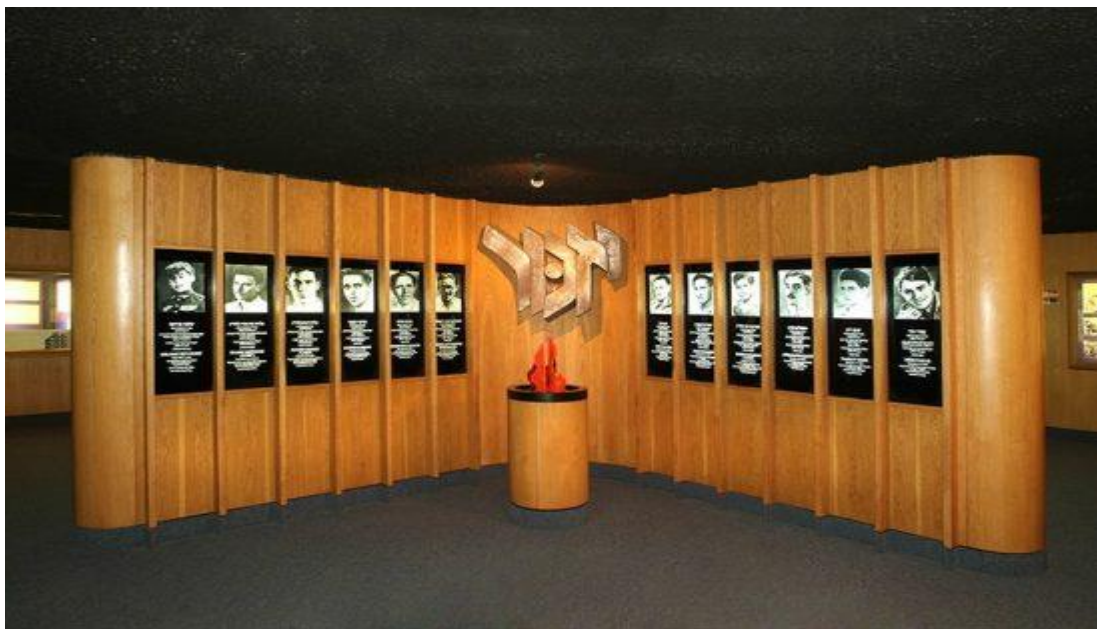
נספח מספר 13 - מוזיאון הלח"י בתל אביב.

מקור- ויקיפדיה.

https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%9E%D7%95%D7%96%D7%99%D7%90%D7%95%D7%9F_%D7%9C%D7%97%22%D7%99

נספח מספר 14 - מוזיאון האצ"ל:

מקור- המועצה לשימור אתרי מורשת.

<https://shimur.org/sites/%D7%9E%D7%95%D7%96%D7%99%D7%90%D7%95%D7%9F-%D7%94%D7%90%D7%A6%D7%9C>

נספח מספר 15 - אזכרה לדוד רזיאל ליד אנדרטת דב גרונר ב-1955

מקור - ארכיון מכון ז'בוטינסקי.

<http://www.jabotinsky.org/%D7%A8%D7%9B%D7%99%D7%95%D7%9F/%D7%97%D7%99%D7%A4%D7%95%D7%A9-%D7%A4%D7%A9%D7%95%D7%98/%D7%A4%D7%A8%D7%99%D7%98-%D7%90%D7%A8%D7%9B%D7%99%D7%95%D7%9F/?itemId=120756>